

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет дошкільної і початкової освіти імені Валентини Волошиної

Funded by the
European Union

National Office
Erasmus+UA
erasmusplus.org.ua
 Erasmus+

МОНОГРАФІЯ

«ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ДІТЕЙ: СИНЕРГІЯ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН»

у рамках проєкту

Erasmus + Jean Monnet Module

Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH

**«Ecological education of preschool and primary school children:
a European approach»**

Вінниця – 2024

УДК 373.2/3.016:502/504(477:4)

E45

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету дошкільної і початкової освіти імені Валентини Волошиної Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №11 від 28.06.2024 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Алла КОЛОМІЄЦЬ – докторка педагогічних наук, професорка, проректорка з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Тетяна ВАСЮТІНА – докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри початкової освіти та інноваційної педагогіки Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Екологічна освіта дітей: синергія українсько-європейських відносин : монографія / За ред. групи проекту Erasmus + Jean Monnet Module Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEITCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach» : І. Стахової, Н. Казьмірчук, І. Карук, Н. Баярко. Вінниця, ТВОРИ, 2024. 219 с.

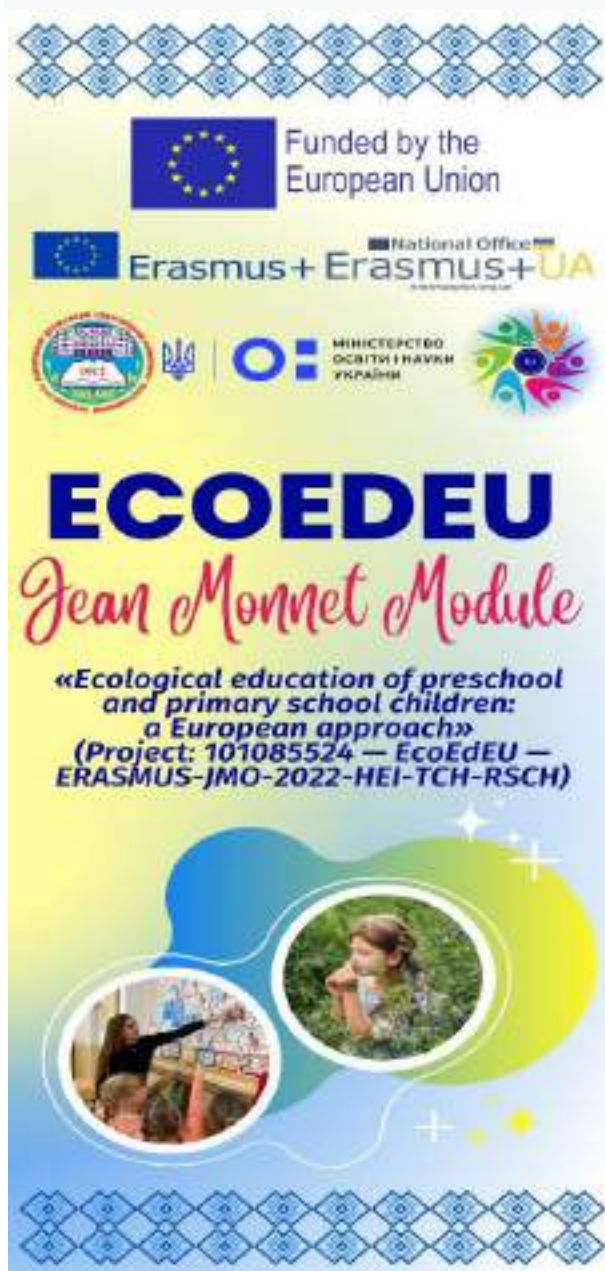
Ecological education of children: synergy of Ukrainian-European relations : monograph / Erasmus + Jean Monnet Module Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach»: I. Stakhova, N. Kazmirchuk, I. Karuk, N. Baiurko. Vinnytsia, TVORY, 2024. 219 p.

ISBN 978-617-552-698-9

У монографії розкриті актуальні питання екологічної освіти дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в Україні та країнах Європейського Союзу, зацентровано увагу та інноваційних шляхах підготовки майбутніх учителів до екологічної освіти підростаючого покоління.

The monograph reveals the topical issues of ecological education of preschool and primary school students in Ukraine and the countries of the European Union, and focuses on innovative ways of preparing future teachers for environmental education of the younger generation.

INTRODUCTION

Ecological education is an important aspect of the modern education system, which helps to form a responsible attitude towards the natural environment in the younger generation. In the countries of the European Union and in Ukraine, ecological education develops in different ways, but it has many common elements aimed at achieving sustainable development and environmental awareness of the population. State programs and initiatives are aimed at increasing the level of knowledge of the younger generation about ecology and involving them in environmental protection actions.

The monograph presents topical issues of ecological education for children of preschool and primary school age, focusing attention on leading European practices and methods of their implementation in the Ukrainian education system.

The monograph reveals the specifics of training future preschool teachers and primary school teachers to implement European experience in children's ecological education.

The monograph presents the results of the Erasmus + Jean Monnet Module Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEITCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach».

ЗМІСТ

Тетяна Коваль. <i>Виховання еколого-доцільної поведінки дітей старшого дошкільного віку в процесі діяльності в куточку живої природи.</i>	5-46
Наталя Казьмірчук. <i>Сучасні підходи до екологічної освіти учнів початкової школи в контексті українсько-європейської співпраці...</i>	46-83
Наталія Франчук. <i>Особливості формування екологічної свідомості молодших школярів у процесі ігрової діяльності: українські та європейські практики.</i>	84-123
Надія Комарівська. <i>Формування наукової картини світу молодших школярів на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ»</i>	123-165
Михайло Вацьо. <i>Підготовка майбутніх учителів до екологічної освіти школярів засобами музичного мистецтва.</i>	165-192
Наталія Баюрко. <i>Інтеграція європейського досвіду екологічної освіти в процесі професійної підготовки майбутніх учителів природничих дисциплін.</i>	192-218

Тетяна Коваль, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри мистецьких дисциплін дошкільної і початкової освіти, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0001-9626-9589>

ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГО-ДОЦІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ДІЯЛЬНОСТІ В КУТОЧКУ ЖИВОЇ ПРИРОДИ

Анотація. У статті визначено, що екологічно-доцільна поведінка передбачає такий тип відносин людини та природи, в основі якого закладене активне пізнання, освоєння природи, з метою її охорони, збереження, відтворення, примноження. У статті розкрито потенціал куточка живої природи, визначено, що робота в ньому сприяє вихованню екологічно-доцільної поведінки дітей, розвитку їх чуттєвої сфери та емпатії по відношенню до навколишнього середовища, засвоєнню необхідних знань з природознавства, оволодінню практичними, дослідницькими вміннями і навичками. Теоретичний аналіз проблеми формування екологічно-доцільної поведінки дітей дав можливість визначити критерії, показники та рівні вихованості еколого-доцільної поведінки дітей дошкільного віку. У статті подані діагностичні дані, що представляють здатність дітей діяти згідно визначених правил поведінки в природі; наявність морально-естетичних, духовних, ціннісних орієнтирів у спілкуванні з природним довкіллям; наявність активних природоохоронних дій та навичок тощо.

У статті зацентровано увагу на використанні куточка живої природи в країнах Європейського Союзу та в Україні під час роботи з дошкільниками. Розкрито значення та особливості проведення спостережень, дослідів, наголошено на способах організації індивідуальної та колективної праці, доручень, чергувань у куточку живої природи. У статті звернено увагу на необхідності врахування психолого-педагогічних особливостей дітей

старшого дошкільного віку в процесі природничо-екологічного навчання і виховання; створенні емоційно-цінісної основи під час ознайомлення дошкільників із жителями куточка природи; комплексному підході до ознайомлення дітей із мешканцями куточка живої природи на основі міжпредметних зв'язків; організації творчої діяльності в куточку живої природи; створенні сприятливого мікроклімату в дитячому колективі.

Ключові слова: куточок живої природи, діти дошкільного віку, еколого-доцільна поведінка.

Tetiana Koval, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Art Disciplines of Preschool and Primary Schools Education of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, <https://orcid.org/0000-0001-9626-9589>

UPBRINGING OF ENVIRONMENTALLY-GOOD BEHAVIOR OF CHILDREN OF OLDER PRESCHOOL AGE IN THE PROCESS OF ACTIVITIES IN THE CORNER OF LIVING NATURE

Abstract. The article defines that ecologically appropriate behavior presupposes such a type of relationship between human and nature, which is based on active cognition and development of nature, with the aim of its protection, preservation, reproduction, and reproduction. The article reveals the potential of the corner of living nature, it is determined that work in it contributes to the education of ecologically appropriate behavior of children, the development of their sensory sphere and empathy in relation to the environment, the assimilation of the necessary knowledge of natural science, the mastery of practical, research skills and abilities. The theoretical analysis of the formation of ecologically appropriate behavior of children problem made it possible to determine the criteria, indicators and levels of upbringing of ecologically appropriate behavior of preschool children. The article presents diagnostic data representing children's ability to act

according to the defined rules of behavior in nature; the presence of moral-aesthetic, spiritual, value orientations in communication with the natural environment; availability of active environmental protection actions and skills, etc.

The article focuses on the use of a corner of living nature in the countries of the European Union and in Ukraine during work with preschoolers. The meaning and peculiarities of conducting observations and experiments are revealed, the ways of organizing individual and collective work, assignments, rotations in the corner of living nature are emphasized. The article draws attention to the need to take into account the psychological and pedagogical features of older preschool children in the process of natural and ecological education and upbringing; creation of an emotional and value basis during the introduction of preschoolers to the inhabitants of the corner of nature; a comprehensive approach to familiarizing children with the inhabitants of a corner of living nature based on interdisciplinary connections; organization of creative activities in the corner of living nature; creation of a favorable microclimate in the children's team.

Key words: corner of living nature, children of preschool age, environmentally appropriate behavior.

Постановка проблеми. Зважаючи на масштабні екологічні проблеми нашого суспільства, першочерговим завданням освіти є виховання природничо свідомої та гуманної особистості, яка має сформовану природничо-екологічну компетентність, здатна розумно ставитися до навколишнього середовища, зберігати та примножувати його ресурси. Природа є джерелом духовного розвитку й становлення особистості. Розвивати любов та милосердя до природи варто починати ще з раннього дитинства на рівні чуттєвого сприймання та творчого переосмислення. Дошкільний вік є сенситивним щодо формування природничо-екологічного ставлення дітей до природи. Саме в цьому віці вони безболісно й невимушено, часто в грі, опановують основи гуманної середовищної поведінки, яка згодом трансформується в основи особистісної поведінки. Сучасна дошкільна освіта оперує різними засобами організації спілкування

дітей з природою. Першим кроком пізнання та дослідження навколишнього середовища сприяє куточок живої природи дошкільного закладу, де знаходяться кімнатні рослини та деякі тварини. Гармонійне співіснування, догляд за мешканцями куточка, використання його як дидактичного засобу пізнання природи, організація творчої діяльності в куточку живої природи облагороджує дитину, робить її спостережливішою, співчутливішою, здатною помічати та цінувати красу навколишнього середовища.

Аналіз досліджень і публікацій. У Законі України «Про освіту» підкреслюється необхідність виховання відповідального ставлення до природи та довкілля. У Законі України «Про дошкільну освіту» визначено, що зміст дошкільної освіти має включати виховання основ екологічної культури, цей закон сприяє формуванню екологічно доцільної поведінки в дітей і ставить завдання розвивати навички бережного ставлення до природи. Базовий компонент дошкільної освіти України описує, що діти старшого дошкільного віку мають розуміти прості принципи природозбереження та оволодівати основними правилами екологічно доцільної поведінки, документ підкреслює важливість інтеграції екологічної освіти в щоденну діяльність дітей. У Концепції екологічної освіти наголошується на важливому значенні куточка живої природи для формування екологічної свідомості дитини. У Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» вказано, що підвищення екологічної культури суспільства забезпечується освітою та вихованням у галузі охорони навколишнього природного середовища, у тому числі в дошкільних навчальних закладах.

Формування екологічно-доцільної поведінки дітей дошкільного віку в Україні є одним із важливих напрямів сучасної педагогіки. Багато науковців досліджують це питання, зокрема, Г. Беленька (досліджує формування в дітей дошкільного віку стійкої мотивації до екологічно доцільної поведінки); З. Хитра (займається питаннями екологічного виховання та формування природоохоронних навичок у дітей дошкільного віку), Н. Горопаха (вивчає особливості екологічної освіти на етапі дошкільного навчання); Н. Лисенко

(займається дослідженням психологічних аспектів формування екологічно доцільної поведінки в дітей дошкільного віку); Л. Іщенко (досліджує питання раннього формування екологічної культури в дітей дошкільного віку); Л. Присяжнюк (працює над питаннями еко-орієнтованої освітньої діяльності в дошкільних закладах); Н. Глухова (досліджує формування екологічної свідомості в дітей за допомогою інтегративних занять, які поєднують спостереження, творчість і гру); К. Крутій (працює над питаннями впровадження STREAM-освіти в процес навчання дітей, зокрема, опанування природничо-екологічними знаннями та уміннями).

Мета статті – розкрити особливості діяльності дітей у куточку живої природи як провідного засобу виховання еколого-доцільної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційна політика нашої держави впливає на світоглядні орієнтири суспільства, актуалізує проблему емпатійного ставлення населення до навколишнього середовища, корекції ціннісних природничих установок та утвердження гуманного соціально-морального ставлення людини до природи. Виховання екологічно-доцільної поведінки дитини починається ще із закладу дошкільної освіти та передбачає володіння дошкільниками ґрунтовними знаннями про рівноцінний симбіоз людини та природи, усвідомлення екологічних проблем нашої держави та здатність до пошуків їх вирішення; прояв гуманного ставлення дитини до навколишнього середовища та активну участь у його збереженні.

У працях дослідників (Т. Bouman, E. Werff, G. Perlaviciute, L. Steg, M. Martiskainen, S. Axon) описано, що в країнах Європейського Союзу особливу увагу звертають на виховання еколого-доцільної поведінки дітей. У польських дошкільних закладах велике значення надається інтерактивним формам навчання, де дітей залучають до догляду за рослинами й дрібними тваринами. Діти навчаються поливати рослини, спостерігати за ростом квітів і зелені, годувати рибок або дрібних гризунів. У Республіці Польща також популярні сезонні спостереження за природою в куточках живої природи, які допомагають дітям краще розуміти цикли природи. Німецькі дитячі садки

акцентують увагу на природозберігаючих ідеях і сталому розвитку. Діти вчаться сортувати відходи, доглядати за рослинами, а також організують міні-сади з прямими травами або овочами. У Німеччині особливо популярні лісові дитячі садки, де діти проводять значну частину часу на природі, спостерігаючи за місцевою флорою і фауною, та вчаться взаємодіяти з довкіллям відповідально. У Швеції куточки живої природи в дошкільних закладах інтегруються в концепцію природного середовища, де діти мають можливість багато часу проводити на свіжому повітрі. Тут діти активно залучаються до догляду за природою: їм дозволяють не тільки поливати рослини, але й висаджувати нові. Шведські педагоги акцентують на важливості пояснення дітям взаємозв'язків у природі та відповідальності за неї. Фінські дошкільні заклади надають великого значення вихованню дітей на природі. Дошкільники залучаються до догляду за рослинами й спостереженнями за змінами в природі, а це закладає основи екологічної грамотності. У Фінляндії куточки живої природи часто розташовані як на території садка, так і в природних парках, де діти мають змогу побачити тварин у природному середовищі. В Італії куточки живої природи орієнтовані на те, щоб діти могли взаємодіяти з різноманітними об'єктами флори та фауни. У багатьох італійських дитячих садках створюються міні-городи, де діти саджають квіти та овочі, а також доглядають за рослинами протягом усього року. Це допомагає дітям розуміти природні процеси та вчить їх дбати про рослини з маленького віку. Французькі дошкільні заклади відомі підходом «освіта через дослідження». У куточках живої природи діти вивчають цикли життя рослин і дрібних тварин, спостерігають за комахами, досліджують поведінку равликів і черв'яків. Такий підхід допомагає дітям розвивати інтерес до науки та пізнання світу природи [20], [21].

В Україні виховання еколого-доцільної поведінки дітей регламентовано низкою документів. Так, аналізуючи змістову лінію «Дитина в природному довкіллі» Базового компонента дошкільної освіти, ми визначили, що вона спрямована на усвідомлення дошкільником себе

частинкою великого світу природи; набуттям знань про необхідність дотримання правил доцільного природокористування, чистоти природного довкілля, бережного використання природних багатств, води, електричної, теплової енергії в побуті; прикладає домірні зусилля зі збереження, догляду та захисту природного довкілля [1]. Сучасні програми («Дитина», «Малятко», «Природа і рух», «Юний еколог», «Ми», «Павутинка», «STREAM або Стежинки у Всесвіт») допомагають вихователям формувати екологічно-доцільну поведінку дітей, акцентуючи увагу на екологічних проблемах (ознайомлення дітей із залежностями між об'єктами живої та неживої природи, екосистемами), естетико-екологічному та моральному вихованні дітей. Програми дошкільного екологічного виховання дозволяють ще ширше відкрити чудовий світ навколишньої природи дітям. Адже у дитини дошкільного віку формується основа для подальшого сприйняття природного середовища та здобуття екологічної освіти.

У своїх дослідженнях З. Плохій наполягає на тому, у процесі формування екологічно-доцільної поведінки дітей дошкільного віку відіграють важливу роль два аспекти: засвоєння природничо-екологічних знань та їх трансформація у ставлення. Знання – обов'язковий компонент процесу формування екологічно-доцільної поведінки, а ставлення – його кінцевий продукт. Бо ж, коли дитина нічого не знає про об'єкт природи, то й ставиться до нього байдуже. Дослідниця переконана, що однією із умов ефективного формування екологічно-доцільної поведінки дітей дошкільного віку є дотримання вихователями основних принципів ознайомлення дітей із природним довкіллям. Принцип – основне похідне положення якої-небудь теорії, вчення тощо; керівна ідея, правило діяльності. У методиці ознайомлення дошкільників із довкіллям З. Плохій виділяє такі принципи: науковості, доступності, системності, енциклопедичності, інтеграції, концентричності, орієнтації на екологічно доцільну поведінку, конструктивізму, наступності [14, с. 9].

Принцип доступності передбачає визначення доцільного обсягу подачі фактичного матеріалу для дошкільників, пояснення наукових термінів простою, зрозумілою мовою та постійне ілюстрування їх на об'єктах найближчого навколишнього середовища; пояснення змісту навчального матеріалу із залученням образних порівнянь, казкових та ігрових персонажів тощо. *Принцип системності* – один із найскладніших та найважливіших у процесі формування в дітей екологічно-доцільної поведінки [4, с. 102]. З. Плохій переконана, що матеріал, упорядкований у цілісну систему з простим принципом побудови, легше засвоюється, ніж розрізнений [14, с. 7]. Дослідженнями А. Богуш та Н. Гавриш доведено, що дошкільник здатний у процесі предметно-чуттєвої діяльності зрозуміти істотні центральні зв'язки явищ та відтворити їх у формі уявлень. Важливим також є положення про те, що при засвоєнні дітьми систематизованих знань формується загальна стратегія пізнавальної діяльності, яка розгортається за певною логічною схемою – від виокремлення окремого об'єкта до встановлення його зв'язків із середовищем та іншими об'єктами, в системі яких він існує. Така логіка пізнання формує установку на пошук прихованих, внутрішніх зв'язків у природі, що важливо для усвідомлення дошкільниками екологічних взаємозв'язків [4, с. 103-105].

Принцип енциклопедичності полягає в засвоєнні дітьми певного обсягу та змісту знань про природу, завдяки яким вони орієнтуються у світі тварин, рослин, об'єктах неорганічної природи, найпоширеніших явищах природи. Наявність різногалузевих знань може стати підґрунтям для формування елементарної картини світу, сприятиме успішному засвоєнню змісту програми. *Принцип інтеграції* забезпечується самим характером екологічних знань, що поєднують у своєму змісті різні наукові галузі. Інтеграція передбачає екологізацію діяльності вихователя та різних видів діяльності дитини. Особливості організації освітньої роботи з дошкільниками в закладі дошкільної освіти дають змогу створювати більш оптимальні умови для реалізації цього принципу.

Принцип концентричності виходить зі специфіки організації освіти дошкільників, цілісного сприймання ними навколишнього середовища. Цей принцип тісно пов'язаний з попередніми принципами енциклопедичності та інтеграції, оскільки полягає в ознайомленні дітей із зовнішніми властивостями об'єктів природи та поступовому переході до пізнання внутрішніх істотних зв'язків у докільлі. У такий спосіб відбувається формування достатнього розуміння цілісної картини природи дошкільниками.

Принцип орієнтації на екологічно доцільну поведінку полягає у відборі обсягу та змісту знань про найближче природне оточення, які можна доволіно актуалізувати в повсякденній взаємодії зі світом природи (а не накопичувати на майбутнє) і які допомагають передбачати наслідки власного поводження стосовно його об'єктів [4, с. 110].

Досліджуючи особливості ознайомлення дітей дошкільного віку з природним докільлям, Н. Лисенко виокремила такі принципи навчання дітей: *принцип інтеграції знань*, що передбачає тісний взаємозв'язок виконання природничих завдань із художньо-мовленнєвою, трудовою, продуктивною, ігровою, конструктивною, комунікативною діяльністю; *принцип цілісності та системності* забезпечує формування в дошкільників цілісної картини світу; *принцип дідичної взаємодії*, метою якого є формування уявлень дитини в системах: «організм-середовище», «особистість-докільля», «дитина-соціум»; *принцип ізоморфізму* враховує взаємодію дошкільника як особистості із зовнішнім світом, сприяє його входженню у процес діяльності, утворенню «особистісного світу дитини»; *принцип забезпечення позитивного емоційного ставлення* реалізується вихователем у процесі організації різних видів діяльності дітей, коли кожна дитина одержує емоційне задоволення від роботи, спілкування, власних і колективних досягнень [9, с. 407].

Вчена Н. Глухова виділяє такі принципи як: *урахування культурно-етнографічних особливостей краю*, що вимагає максимального використання культури, звичаїв, традицій тієї місцевості, у якій розташований дошкільний

заклад; *принцип єдності зовнішніх впливів довкілля і внутрішніх умов*, тобто переведення способів пізнавальної діяльності дітей із плану соціальної свідомості в план свідомості індивідуальної; *принцип наочності й об'єктивності*, тобто дитина безпосередньо сприймає предмети та явища довкілля або їх замітники (ілюстрації, картини, макети, муляжі, відеофільми тощо); *принципи екологізації і валеологізації* передбачають формування в процесі ознайомлення дітей з довкіллям екологічного ставлення до довкілля й до самого себе, виховання в дітей екологічного мислення, озброєння їх екологічними взаєминами організму з довкіллям [6, с. 12].

Дослідниця Н. Пустовіт виокремлює такі принципи формування еколого-доцільної поведінки:

✓ *принцип забезпечення поліпотребнісної поведінки*, що ґрунтується на залежності: чим більше мотивів впливають на поведінку дитини, тим більше зусиль вона схильна докладати. Тобто, зміст і технології формування екологічно-доцільної поведінки дітей дошкільного віку мають сприяти розширенню кола екологічних потреб, спектру мотивів збереження довкілля. Н.Биркун вважає, що основною метою реалізації принципу поліпотребнісної мотивації поведінки дітей є розкриття наступного алгоритму: розуміння суті проблеми; визначення причин виникнення екологічних проблем (здійснення акценту на причетність дошкільників до цього); взаємозв'язок екологічної проблеми з іншими проблемами навколишнього середовища; здійснення пошуку шляхів вирішення проблеми; активна участь дітей у вирішенні проблеми;

✓ *принцип конструювання сприятливих ситуативних чинників*. Вихователь у процесі реалізації освітнього процесу має пропонувати дитині різні ситуації, де вона може розкрити своє ставлення до природних об'єктів та продемонструвати рівень сформованості екологічно-доцільної поведінки. Чим більше вправлянь здійснює дитина в закладі дошкільної освіти, тим чіткіше проявляються її навички гуманного ставлення до природи в побуті та формується екологічно-доцільна поведінка;

✓ *принцип активності суб'єкта в цілепокладанні* ґрунтується на взаємозалежності мотивів поведінки й цілей, які ставить особистість: мотиви впливають на вибір мети, яка сама є потужним стимулом поведінки. Пізнання дитиною навколишнього середовища має сприяти виникненню бажання в дитини екологічно вірно поводитися в природному середовищі;

✓ *принцип емоціогенності процесу формування екологічно-доцільної поведінки* базується на взаємозв'язку мотиваційного й емоційного процесів. Тобто освітній процес має сприяти тому, щоб у дитини через емпатійне ставлення до природи, внутрішнє бажання допомогти навколишньому середовищу формувалася екологічний світогляд;

✓ *принцип забезпечення тісного взаємозв'язку між поведінкою та цінностями особистості дитини* ґрунтується на розумінні поведінки не лише як зовнішнього прояву внутрішнього світу людини, але й як засобу формування її переконань. Принцип передбачає якомога ширше залучення дошкільників до посильної участі у вирішенні екологічних проблем садочка, міста; створенні умов для екологічно доцільних вчинків [18].

В екологічній психології О. Паламарчук виділяє три етапи формування екологічно-доцільної поведінки:

1. *Перцептивний* (формування чуттєвого ставлення дитини до природи).

2. *Когнітивний* (формування усвідомленого гуманного ставлення до навколишнього середовища на основі одержаних знань про природу та взаємозв'язки в ній).

3. *Практичний* (реалізація набутих знань, умінь у практичній діяльності; прояв екологічно-доцільної поведінки) [13, с. 84].

Дослідниця Н. Лисенко зазначала, що діти старшого дошкільного віку вже не обмежуються пізнанням окремих конкретних фактів, а прагнуть проникнути в сутність речей, зрозуміти зв'язок явищ. Тому в цьому віці стає можливим формування уявлень і елементарних понять, що можуть стати ядром системи знань [9, с. 410]. У своїх наукових працях В. Онопрієнко

доводить, що екологічно-доцільна поведінка дітей проявляється в безпосередньому задоволенні їх життєвих потреб без шкоди для природи та порушення екологічної рівноваги. На думку дослідниці, першочерговим завданням сучасного суспільства є розвиток особистості дитини в гармонії з навколишнім середовищем. В. Онопрієнко виокремлює такі етапи формування екологічно-доцільної поведінки дітей:

1. Оволодіння знаннями про правила й норми поведінки в природному довкіллі, розвиток внутрішнього бажання берегти навколишнє середовище.

2. Формування емоційно-ціннісного ставлення дітей до природи, що проявляється в пізнавальних, творчих, естетичних потребах взаємодії з навколишнім середовищем як рівнозначних цінностей; гуманістичних намірах і цілях природничо-екологічної діяльності.

3. Сформованість внутрішніх регуляторів екологічно-доцільної поведінки, які проявляються в гуманних діях та вчинках щодо збереження природи, умінь та навичок практичної природоохоронної діяльності [12].

Науковці Н. Пустовіт, О. Пруцакова, Л. Руденко, О. Колонькова вважають, що в процесі формування еколого-доцільної поведінки дітей важливе місце займають вправи на прийняття самостійних, свідомих рішень. Прийняття і тим більше – практичне втілення рішення в певній ситуації потребує вольових зусиль, структура відповідних вправ ґрунтується на етапах, що виділяються у вольовій дії: *усвідомлення мети й прагнення її досягти; усвідомлення низки можливостей досягнення мети; поява мотивів, що утверджують чи заперечують ці можливості; боротьба мотивів і вибір; прийняття однієї з можливостей у якості рішення; здійснення прийнятого рішення* [18]. На першому етапі, вказує Н. Пустовіт, може виникнути ситуація вибору послідовності досягнення кількох цілей. Кожен з мотивів має пройти стадію бажання, що являє собою ідеальний зміст потреби. Перед тим, як набути якостей мети вольової дії, кожне бажання піддається внутрішньому осмисленню, аналізу: зважуються позитивні й негативні наслідки, умови, що сприяють або, навпаки, заважають його здійсненню.

Оскільки зазвичай у людини мають місце разом кілька бажань, одночасне задоволення яких об'єктивно неможливе, між ними належить зробити вибір, що супроводжується боротьбою мотивів [18].

Етап усвідомлення низки можливостей досягнення мети передбачає встановлення причинно-наслідкових зв'язків між способами виконання вольової дії та можливими результатами. На наступному етапі можливі шляхи й засоби досягнення мети співвідносяться з наявною в людини системою цінностей, що включає переконання, почуття, норми поведінки, провідні потреби. Результатом цього етапу є чітке усвідомлення аргументів «за» і «проти» кожного з можливих шляхів. Для цього етапу також характерна боротьба мотивів, оскільки як і на етапі вибору мети, можлива конфліктна ситуація: легкий шлях досягнення мети може суперечити системі особистісних цінностей; інші шляхи можуть виявитися важчими, проте більш відповідними переконанням людини. Результатом вирішення цієї ситуації є прийняття однієї з можливостей в якості рішення.

Етап здійснення прийнятого рішення пов'язаний з долаттям перешкод об'єктивного (час, простір, матеріальні предмети, інші люди) і суб'єктивного, особистісного характеру. Одним із можливих варіантів виходу із подібних ситуацій напруження є відмова від дії, а зрештою – від досягнення мети. Проте це не завжди свідчить про слабкість волі особистості: якщо змінилися обставини, виникли нові умови, доречніше коректувати мету, аніж виявляти безглузду впертість. Результати будь-якої вольової дії завжди мають два наслідки: перший – досягнення конкретної мети; другий пов'язаний із особистісним зростанням, набуттям досвіду прийняття рішень, способів досягнення мети, вирішенням протиріч тощо [18].

Дослідниця Н. Глухова виокремлює чотири взаємопов'язані етапи формування екологічно-доцільної поведінки дітей дошкільного віку:

1. *Пізнавальний етап*, на якому дитина дізнається про основні проблеми навколишнього середовища, характер взаємодії людини та природи, глобальні екологічні проблеми планетарного масштабу.

2. *Ціннісно-формувальний етап*, характеризується емпатійним сприйманням дитини навколишнього середовища, проявом милосердного ставлення до об'єктів природи, появою внутрішнього бажання бережно ставитися до довкілля, що є основою сформованості ціннісних природничо-екологічних установок.

3. *Нормативний етап* – дитина пізнає основи правових та моральних норм природокористування.

4. *Діяльнісний етап* – дошкільник починає реалізовувати гуманні правила поведінки в довкіллі [6].

На думку С. Ніколаєвої, формування екологічно-доцільної поведінки дошкільника є першим важливим щаблем у формуванні його екологічної культури та проявляється у свідомому правильному ставленні до навколишнього середовища, людей, які займаються його охороною та збереженням. Аналізуючи праці С. Ніколаєвої, Н. Лисенко зазначає, що поведінка дитини по відношенню до природи буде екологічно доцільною лише за умови поєднання базових природничо-екологічних знань з моральними якостями особистості. Дослідниця також описує механізм формування екологічно-доцільної поведінки як поєднання позитивних емоцій до об'єктів природи, знання, мотиви та практичні уміння й навички. Поступове усвідомлення дитиною моральних правил поведінки в довкіллі, розуміння значення своїх дій для інших разом із здатністю оцінити свої особистісні якості активізують її прагнення з власної ініціативи дбати про живу істоту. Ядром такого особистісного становлення є свідомість та самосвідомість [11, с. 8].

Найбільш чутливим періодом формування екологічно-доцільної поведінки дітей, на думку Г. Беленької, є період від трьох до десяти років, коли дитина інтенсивно освоює довкілля та набуває життєвої

компетентності. Позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи, на думку дослідниці, характеризується отриманням задоволення від спілкування з природою, емоційним сприйняттям природних об'єктів та явищ, бажанням і потребою зберегти природне довкілля, усвідомленням цінності природи для життя людини, її самоцінності. Таке ставлення формується за умов наявності екологічних уявлень та мотивує екологічно доцільну поведінку дітей у природі. Г. Беленька вважає, що ставлення дитини до природи можна назвати основним результатом і показником сформованості знань, воно змінює поведінку людини в довкіллі, впливає на стабільність екологічно доцільної діяльності дитини в природі як такої, що не порушує рівноваги в природному середовищі. Почуттєва сфера, уважає науковець, є ключовою ланкою, яка забезпечує взаємозв'язок між екологічними уявленнями дошкільника та його діяльністю в природі, надаючи їй екологічної доцільності та усвідомленості. Г. Беленька вважає, що формування екологічно-доцільної поведінки дітей має здійснюватися одночасно із набуттям знань, практичних умінь та навичок та збагаченням ціннісних природничих орієнтацій [3, с. 75].

З метою визначення стану вихованості еколого-доцільної поведінки дітей старшого дошкільного віку ми провели експериментальне дослідження на базі комунального закладу дошкільної освіти №26 «Веселка» м. Вінниці. У дослідженні взяли участь 22 дитини експериментальної групи (група «Соняшник») і 25 дітей – контрольної групи («Ромашка»), а також педагоги освітнього закладу.

Нами було проведене анкетування серед вихователів, що мало на меті дізнатися, яким чином педагоги виховують еколого-доцільну поведінку дітей та яке місце в цьому процесі займає робота в куточку живої природи. Наталя Р. (стаж 9 років) стверджує, що *«еколого-доцільна поведінка дитини старшого дошкільного віку – це її обізнаність з програмовим матеріалом, сформованість у неї відповідних природничих умінь та навичок, вироблення бережливого ставлення до природи»*. Марія П. (стаж 5 років) вважає, що

«еколого-доцільна поведінка – це здатність дошкільників застосовувати здобуті на заняттях знання у природному довкіллі». Педагоги наголошують, що процес виховання еколого-доцільної поведінки – довготривалий та складний, тому у своїй педагогічній діяльності вони використовують такі форми та методи: заняття як основну форму освітнього процесу в ЗДО, екскурсії, цільові прогулянки, хвилинки милування природою, спостереження, пізнавально-дослідну роботу, метод проектів та ін. Особливе місце в процесі виховання еколого-доцільної поведінки дошкільників посідає робота в куточку живої природи.

Проаналізувавши відповіді педагогів, ми дійшли висновку, що куточок живої природи облаштований у кожній груповій кімнаті, на думку вихователів, є умовою естетичного й екологічного розвитку дошкільників. Алла К. (стаж 7 років) наголошує: *«куточок живої природи – звичний, але, водночас, дуже необхідний елемент у групі, він є центром всебічного розвитку дитини. Доглядаючи за рослинами та тваринками діти стають допитливішими, спостережливішими, а саме головне – добрішими та милосерднішими»*. У більшості випадків куточок живої природи населяють рослини, однак є й представники тваринного світу (*морська свинка, папуга, хом'ячок тощо*). Вихователі стверджують, що залучають дітей до догляду за природними об'єктами (*чистити кліточки, годувати тварин, поливати квіти, обривати сухі листочки та ін.*). Серед найпоширеніших форм роботи в куточку живої природи педагоги зазначили виконання творчих завдань, дослідів, проведення спостережень, організацію екологічних проектів.

У ході дослідження ми намагалися визначити стан вихованості еколого-доцільної поведінки дітей старшого дошкільного віку, користуючись науковими працями З. Плохій, Н. Лисенко, Н. Горопахи. Науковці вважають, що еколого-доцільну поведінку слід визначати за трьома групами критеріїв: *змістовні, емоційно-ціннісні та діяльнісно-поведінкові*.

До змістовних критеріїв належать:

- дитина має уявлення про оточуюче природне довкілля (*рослини, звірі, птахи, комахи*) групує його представників за зовнішніми ознаками (*дерева, кущі трави; вовк, лисиця, заєць*), місцем популяції. Розуміє, що до природнього середовища входять об'єкти живої (*рослинний, тваринний світ, людина*) та неживої природи (*сонце, місяць, камінь*);

- дошкільник знає та називає найтипівіших представників природного довкілля;

- вихованець ЗДО розуміє багатоманітність природного довкілля та взаємозалежність усіх його об'єктів;

- важливу роль у процесі збереження довкілля дошкільник відводить людині.

До *емоційно-ціннісних критеріїв* належать:

- дитина емоційно позитивно реагує на об'єкти та явища природи, висловлює елементарні емоційні судження, позитивно мислить;

- дошкільник виявляє готовність до сприймання та здобуття пізнавальної інформації про природу;

- вихованець ЗДО здатний до естетичних переживань; він виокремлює яскраво виражені естетичні властивості об'єктів та явищ природи, висловлює власні судження;

- дитина виявляє співчуття, емоційно відгукується на реакції живих істот; намагається оцінювати власну поведінку в природному середовищі та дії інших.

До показників *діяльнісно-поведінкових критеріїв* відносять:

- прагнення дошкільника до активної взаємодії з природою (пізнавальна, трудова, дослідницька діяльність та ін.);

- дитина володіє практичними діями з догляду за рослинами та тваринами;

- виявляє милосердя та бережне ставлення до природи.

Також важливого значення для нашого дослідження мають параметри

активності дитини в природному довкіллі, запропоновані З. Плохій:

- міра усвідомленості та самостійності в природному довкіллі;
- джерела активності (внутрішні, зовнішні), їх поєднання;
- межа прояву активності екологічно доцільної поведінки [14].

На основі вищезапропонованих критеріїв та параметрів нами були виділені *рівні вихованості еколого-доцільної поведінки* в дітей старшого дошкільного віку:

Прагматичний рівень: дитина орієнтується в природному довкіллі, знає та розрізняє його мешканців, має елементарні трудові навички в природі, проте не проявляє пізнавального інтересу, зацікавленості в процесі ознайомлення з навколишнім середовищем. Такий дошкільник сприймає природу з утилітарної точки зору, для нього важлива користь, а не естетична виразність довкілля. Дитина сприймає природу поверхнево, без внутрішнього занепокоєння та співпереживання.

Продуктивно-діяльнісний: дошкільник має ґрунтовний багаж знань, сформовані уміння та навички роботи в природному довкіллі, проявляє інтерес до навколишнього середовища. Дитина з легкістю помічає яскраві об'єкти природи та намагається їх словесно виразити. Дошкільник проявляє повагу до довкілля, виявляє бережливе ставлення до нього, користуючись вказівками педагога. На цьому рівні в дитини ще не сформована внутрішня потреба до емоційно-ціннісної, естетичної, морально-ціннісної, трудової взаємодії з природою, проте домінує бажання досягти цього.

Аксіологічний рівень: вихованець ЗДО володіє комплексом необхідних знань про природу, які активно використовує на практиці та прагне поповнювати. Дитина здатна помічати не тільки виразну красу навколишнього середовища, але й знаходити прекрасне в непомітних, на перший погляд, об'єктах. На внутрішньому, глибинному рівні дошкільник сприймає проблеми природи та намагається вирішити їх, проявляючи самостійну ініціативу.

Ефективними для діагностики рівнів вихованості еколого-доцільної поведінки, за аналізом наукової літератури, є спостереження за поведінкою дітей у довкіллі, аналіз продуктів їхньої діяльності, моделювання екологічних ситуацій. Тому у своєму дослідженні ми орієнтувалися саме на ці методи.

Нами було запропоновано дошкільникам виконати методику, що складається з 12 пунктів, кожен з яких містить головну картинку і п'ять асоціативних, чотири відповідають установкам, а п'ята – зайва. Дошкільнику необхідно було обвести картинку-асоціацію до ключового слова. Проаналізувавши результати дослідження, ми встановили, що для 18% дошкільників ЕГ і 17% КГ притаманна естетична установка, для 42% дітей ЕГ і 45% КГ – когнітивна, 13% осіб ЕГ і 12% КГ прагнуть захищати природу, а це означає, що їм відповідає етична установка, і для 27% респондентів ЕГ і 26% КГ характерною є прагматична установка щодо природи. Результати дослідження висвітлені на рис. 1.

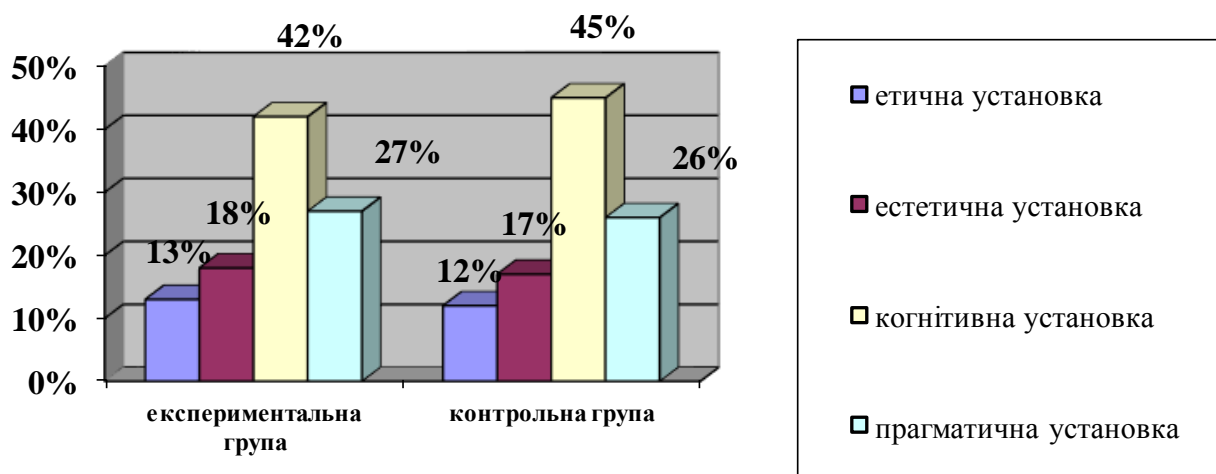

Рис. 1. Основні установки дошкільників щодо природи

У ході дослідження діти також виконували завдання природничо-екологічного змісту, які мали на меті практично перевірити їх ціннісні орієнтації в природі. Аналіз результатів показав, що дошкільники серед карток із різними видами поведінки в природі, обирають саме гуманний спосіб. Розфарбовуючи та домальовуючи сюжетні картинки, діти обох груп зобразили дбайливе поводження в навколишньому середовищі. Уявно

знімаючи фільм про природу, вихованці ЗДО намагалися яскравістю барв та гармонійним сюжетом передати красу та неповторність довкілля.

Працюючи із дітьми старшого дошкільного віку, ми запропонували їм розв'язати декілька екологічних ситуацій. Наприклад: *«Оля з мамою йшли до дитячого садочка. Біля дороги вони побачили ромашку. Дівчинці захотілося порадувати свою маму, подарувати їй цю гарну квітку. Оля вже простягла руку, щоб зірвати ромашку, та раптом побачила на пелюсточці краплинку роси. А в краплинці відбивалося сонечко, блакитне небо й висока тополя. Задивилася дівчинка на краплинку й не зірвала квітку. А що б зробили Ви?»* Міша П. (5 років, експериментальна група), сказав, що для матері нічого не шкода й потрібно було б зірвати квітку, а росинка продовжувала б прикрашати її. На що Катя С. (6 років, експериментальна група) заперечила й наголосила, що вона б не зривала ромашки, а подарувала б її умовно йщоранку, ідучи в садочок, вони з мамою милувалися б цією квіткою. Оля Ч. (5 років, контрольна група) запропонувала спробувати намалювати таку квітку, яка росла на клумбі, та подарувати малюнок мамі. Саша Р. (6 років, контрольна група) запропонував помилуватися квіткою, а мамі разом з татком подарувати цукерки.

Наступна ситуація: *«Одного разу Миколка і Сашко пішли на прогулянку до лісі. Посеред галявини вони побачили озеро з блакитною, прозорою водою, у якій плавали білосніжні лебеді. Але що це? Навколо озера розкидано багато сміття, яке залишили люди після відпочинку. Хлопчикам стало неприємно, але вони не знали, що робити далі. Як би почувалися ви на місці дітей? Що б вчинили у цій ситуації?»* Тимур А. (5 років, експериментальна група) сказав, що йому б не сподобалося гратися біля того озера, тому він з другом пішов би в інше місце. Вероніка П. (5 років, експериментальна група) не погодилася з Тимуром, вона вважала, що цю проблему так залишати не можна, але не зуміла запропонувати вихід. Роман М. (6 років, експериментальна група) погодився з Веронікою й подав ідею влаштувати суботник усім садочком та навести порядок біля озера, щоб

і лебедям, і людям було приємно. Коля Г. (6 років, контрольна група) вирішив, що було б доречно повісити природоохоронні знаки, а Лія Р. (6 років, контрольна група) додала, що варто зробити табличку: «територія знаходиться під охороною садка «Світлячок» та розмістити її біля озера.

Спостерігачи за поведінкою дошкільників у природі протягом одного місяця, аналізуючи їх роботи, відповіді під час обговорення екологічних ситуацій, ми дійшли до висновку, що для 24% дітей КГ і для 26% дітей ЕГ характерним є прагматичний рівень сформованості природничої компетентності; 65% респондентів контрольної групи та 64% опитаних експериментальної групи досягли продуктивно-діяльнісного рівня; а також 11% дітей КГ і 10% вихованців ЕГ домінує аксіологічний (ціннісний) рівень. Результати представлені на рис.4.

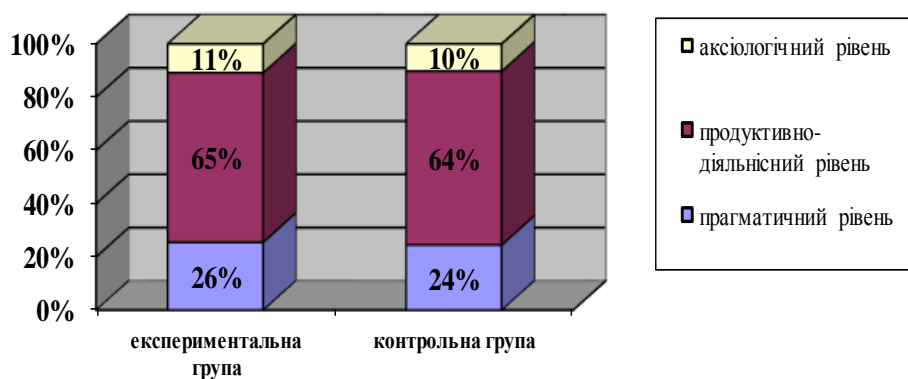

Рис.2. Рівні вихованості еколого-доцільної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Проведене дослідження засвідчує, що результати обох груп майже однакові. У дітей переважає продуктивно-діяльнісний рівень вихованості еколого-доцільної поведінки. Аксіологічний рівень дуже низький як в процентному, так і в кількісному відношенні (2 дитини ЕГ, та 3 дитини КГ досягли цього рівня), велику частину займає прагматичний рівень відношення до природи.

Успішне ознайомлення дошкільників з природним довкіллям, набуття ними практичних умінь і навичок вирощування рослин та догляду за

тваринами, розвиток інтересу й працьовитості істотно залежать від практичних робіт і спостережень, які ведуться за живими об'єктами безпосередньо в природі. Проте, багато занять, передбачених програмою, припадає на зимовий період, коли можливість спілкування з живими об'єктами в природі обмежена. Це певною мірою можна компенсувати роботою в куточку живої природи, де дошкільники систематично доглядають за рослинами й тваринами, проводять досліді. Куточок живої природи виступає багато функціональною базою для формування в дітей уявлень і понять про об'єкти природного довкілля, розширення екологічної свідомості, виховання пізнавального інтересу до природи та, водночас, бережного ставлення до неї.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та проведені дослідження дозволили виокремити педагогічні умови реалізації освітнього потенціалу куточка живої природи у процесі ознайомлення дошкільників з природним довкіллям, а саме:

- урахування психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку в процесі природничо-екологічного навчання і виховання;
- створення емоційно-цінісної основи під час ознайомлення дошкільників із жителями куточка природи;
- забезпечення комплексного підходу до ознайомлення дітей із мешканцями куточка живої природи на основі міжпредметних зв'язків;
- організація творчої діяльності дітей у куточку живої природи;
- створення сприятливого мікроклімату в дитячому колективі.

Для дітей 5-6 років характерним є бурхливий розвиток і перебудова в роботі всіх фізіологічних систем організму. У цьому віці закладаються основи майбутньої особистості: формується стійка структура мотивів; зароджуються нові соціальні потреби (*потреба в повазі та визнанні дорослого, бажання виконувати важливі справи, бути «дорослим»; потреба у визнанні однолітків*). Старший дошкільний вік вважається періодом розвитку дитячої пізнавальної активності [4]. У новій редакції Базового

компонента дошкільної освіти, в освітній лінії «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» зазначено, що проявами такої активності є інтерес дошкільника до довкілля та самого себе; активне сприйняття предметів, об'єктів, людей, подій; розвиток спостережливості, кмітливості, допитливості, вміле використання побаченого й почутого раніше, спроби самостійно обґрунтовувати висновки [1]. З вищезазначеного можна зробити висновок, що старший дошкільний вік є сенситивним періодом для розвитку пізнавального інтересу дітей до природи, формування їх природничо-екологічної компетентності на основі емпатії до проблем довкілля. Організована навчально-виховна, трудова діяльність, емоційно-ціннісне сприймання об'єктів куточка живої природи сформує в дитини комплекс природничих знань, умінь та навичок, які на внутрішньому, глибинному рівні вказуватимуть їй на шлях раціональної поведінки в природі, розумне використання природних ресурсів.

Природа – це невичерпне джерело, з якого діти можуть черпати предмети для спостереження, ігор, роботи. Процес становлення та розвитку людських потреб і ставлень обумовлений емоційними переживаннями, що базується на наявному фонді потреб, мотивів і ціннісного ставлення. Куточок живої природи впливає на емоційний стан дітей.

Досвід емоційно-ціннісного ставлення до природи включає емоційні переживання, що відповідають потребам і системі цінностей дитини, і відрізняються якісними характеристиками, динамічністю. Психологи зазначають, що у процесі виховання ставлення до навколишнього середовища мають значення як позитивні емоції (*розквітнувший вазон, щєбіт папуги*), так і негативні (*хворий хом'ячок, засохле листє*). Проте саме позитивні емоції, що базуються на задоволенні, є психологічним механізмом формування активної соціальної позиції особистості (*Б. Бітінас*). Л. Присяжнюк вважає, що процес ознайомлення дітей із природою має ґрунтуватися на емоційно-ціннісному сприйманні, яке забезпечить:

- активізацію чуттєвих аналізаторів дитини, забезпечувати належну гостроту кольорового зору, слуху, тонку диференціацію запахів, тактильних та смакових відчуттів;

- експресію слова вихователя, виразність пантомімічних реакцій, а також вдалий добір та доречне застосування художніх активізаторів: пейзажної лірики, загадок, казок, пісень тощо [15, с. 192].

Куточок живої природи здатен забезпечити дитину позитивними враженнями, які стають основою подальшого ґрунтовного вивчення природознавства.

У своїх дослідженнях В. Онопрієнко вважає, що в процесі ознайомлення дітей із довкіллям важливо сформувати уявлення про природу як єдину цілісну систему, де всі об'єкти та явища перебувають у причинно-наслідкових зв'язках, залежать один від одного, а особливо від дій людини. У куточку живої природи дитина наочно може в цьому переконатися в процесі спостережень, проведення дослідів та догляду за рослинами і тваринами. Комплексний підхід передбачає реалізацію освітніх, розвивальних та виховних цілей у процесі ознайомлення дітей із мешканцями куточка живої природи. Освітні природознавчі цілі передбачають не просто накопичення теоретичного багажу знань, а вмінь і навичок їх продуктивної реалізації. Розвивальні природознавчі цілі полягають у розвитку всіх психічних процесів дитини, що відбуваються шляхом оволодіння відповідними видами діяльності. Оскільки кожний вид розумової діяльності (*перцептивної, мислительної, мнемічної, імажитивної, мовленевої*) складається з відповідних дій, то необхідно, щоб діти старшого дошкільного віку цілеспрямовано оволоділи такими діями (*наприклад, формувати уміння порівнювати об'єкти природи, шукати ефективні шляхи вирішення екологічних проблем, відстоювати свою позицію в процесі природничих дискусій*). Виховні природознавчі цілі забезпечують формування певних компонентів тих чи інших якостей особистості (*наприклад, помічати красу навколишнього середовища, виховувати бережне ставлення до природи*) [12].

Комплексний підхід до вивчення природного довкілля передбачає використання міжпредметних зв'язків, тобто інтегрування. Організуючи роботу в куточку живої природи, вихователь учить дошкільників знаходити в природі те, що змальовується в поетичному творі, відповідає певному музичному настрою або сюжету картини художника. Велике значення для дитини дошкільного віку має вміння поєднувати, синтезувати всі види діяльності таким чином, щоб ознайомлення з довкіллям для дитини стало задоволенням, а праця переросла в потребу охороняти, примножувати природні багатства.

Глибшому зацікавленню дітей природним довкіллям сприятиме *творча діяльність у куточку живої природи*. Разом з вихователем діти можуть слухати казки, оповідання про навколишнє середовище, переглядати енциклопедії, дивитися мультфільми, діафільми, розгадувати загадки, складати власні розповіді про мешканців куточка природи. Захопливими для дошкільників будить дидактичні ігри на відтворення рухів, голосів тварин, які живуть поруч у групі (*«Знайди за описом», «Вгадай, не помилися», «Вершки та корінці»*). До творчої діяльності можна віднести нестандартне оформлення інтер'єру куточка (*оригінально прикрасити вазони та кліточки тварин*). Догляд за мешканцями живого куточка можна проводити в цікавій ігровій формі, запропонувавши дітям уявити себе супер-героєм або феєю, які доглядаючи за рослинами та тваринами, умовно рятуватимуть їх. Спостерігаючи за мешканцями куточка живої природи, можна перевіряти народні прикмети, а потім записувати їх у спеціальний календар. Куточок живої природи стає плацдармом для музичних та пластичних імпровізацій (*«уяви: ти рибка в акваріумі», «танок зелених листочків», словотворчість, робота з природним матеріалом*), а також цікаві форми пізнання навколишнього світу (*ігри, змагання, конкурси, трудові справи та інше*). Діяльність у куточку живої природи здатна пробудити дитячу творчість, спонукає дитину до прийняття оригінальних рішень.

Важливе значення для реалізації освітнього потенціалу куточка живої природи має *створення сприятливого мікроклімату в дитячому колективі*. Атмосфера в групі повинна надихати дитину на творчість, дослідництво. Взаємовідносини між дітьми мають будуватися на довірі, взаємодопомозі та взаємоповазі. Кожен вихованець має право на те, щоб висловити свою думку, отримати допомогу та пораду від вихователя. А. Богуш зазначає, що дитячий колектив здатний радісно оцінювати успіхи однолітків, їхні таланти, емоційні позитивні прояви, якщо поведінка дитини при цьому невимушена й не претендує на досягнення особливої ролі улюбленця. Тому педагог має знайти можливість приділити однаково увагу всім дошкільникам, бути завжди справедливим, цим самим він завоює авторитет дітей та створить сприятливі умови для вивчення природного довкілля [4, с. 101].

Основним напрямом діяльності дітей у куточку живої природи є проведення систематичних спостережень за ростом та розвитком тварин, рослин, проведення різноманітних дослідів згідно з навчально-виховними програмами (*плануванням*) та організації дослідницької діяльності дошкільнят [10].

У старшій групі діти, уважає С. Теплюк, повинні навчитися порівнювати, класифікувати і узагальнювати знання про об'єкти природи. Основним завданням є формування уявлень про розвиток тварин і рослин, зміну їх життєдіяльності відповідно до сезонів, про умови, необхідні для нормального росту та розвитку. Спостереження в куточку природи цінні для розвитку в дітей уміння розрізняти форму, величину, напрямки, стан [17, с.396].

У дослідженнях Н. Яришевої *спостереження* визначено як пізнавальну діяльність, що вимагає від дітей уваги, зосередженості, розумової активності. Під час спостереження педагогічне спілкування вихователя з дітьми набуває пізнавального характеру: педагог ставить чіткі, конкретні запитання, стимулює дітей до пошуку інформації, вислуховує їхні відповіді, доброзичливо реагує на кожне повідомлення. Спостереження, що

супроводжуються пізнавальним спілкуванням вихователя з дітьми, розвивають у дітей увагу, стійкий інтерес до природи, формують чіткі конкретні уявлення про морфо-функціональні особливості рослин і тварин та їхні взаємозв'язки із середовищем. У процесі організації та проведення спостережень увагу дітей зорієнтовують на виділення істотних ознак, особливостей, властивостей об'єктів природи. Наприклад, спостереження за особливостями харчування тварин завжди проводять вранці, оскільки тоді вони найбільш зголоднілі. Спостерігати за тим, як сплять рибки, птахи варто звечора, у сутінках; за тим, як хом'ячок їсть морквину, принесену дітьми з вулиці, слід після прогулянки [19, с. 120].

Під час спостережень необхідно навчати дітей розрізняти й називати тварин, виокремлюючи їх характерні особливості. Бажано, щоб під час спостережень діти не розмовляли, не грали, маніпулюючи предметами. Оптимальний час для інтенсивної розумової діяльності дітей – від 3 до 10 хв. Необхідно скласти для дітей перелік обов'язкових правил поведінки під час спостережень: самостійно обрати зручне для себе місце, не заважати іншим, сидіти тихо, спокійно спостерігати за об'єктами, що цікавлять [19, с. 114].

Метою спостереження є формування в дітей уявлень про тварин і рослин як про об'єкти природи. Залежно від предмета чи явища впродовж підготовки та організації спостереження **необхідно виокремлювати:**

- ✓ ознаки чи властивості, що створюють найяскравіший образ предмета;
- ✓ структурні компоненти об'єкта, функціонування яких обумовлюється впливом зовнішніх і внутрішніх факторів;
- ✓ єдність предмета спостереження з природним довкіллям [19, с. 136].

Використання поетапного спостереження, навчання дітей прийомів дослідження є основою роботи зі збагачення дошкільників екологічними знаннями та уявленнями. Розвиток спостережливості в дітей старшого дошкільного віку вдосконалюється в процесі організованого навчання.

Н. Лисенко рекомендує схему спостереження за рослинами: назва (*цікаві відомості, пов'язані з назвою*); класифікація (*дерево, чагарник, трав'яниста рослина*); зовнішній вигляд, частини, призначення; умови, необхідні для росту та розвитку; середовище життєдіяльності; відтворення; значення в житті людини; правила поведінки в природі. Також ученою розроблена схема спостереження за тваринами: назва (*цікаві відомості, пов'язані з назвою*), зовнішній вигляд, особливості, класифікація (*комахи, риби, птахи, тварини*), засіб пересування, особливості харчування, середовище життєдіяльності, взаємозв'язок у природі, значення в житті людини, правила поведінки в природі [9, с. 410].

Структура спостереження в куточку живої природи, яке спрямовується вказівками вихователя:

- доведення доцільності спостереження з орієнтуванням на кінцевий результат – чого за цим варто спостерігати?;
- пригадування вимог до послідовності опису спостережуваного об'єкта; доповнення опису дітей за допомогою опосередкованих прийомів;
- уявне моделювання ситуації із застосуванням об'єкта спостереження в різних сферах життєдіяльності людини;
- визначення можливого впливу об'єкта на природне довкілля;
- пізнання прихованих ознак спостережуваного об'єкта в нових змодельованих або уявних умовах [17, с. 400].

Розглядаючи кімнатні рослини, вихователь зазначає, що в пеларгонії зональної листя кругле, по краях вирізане маленькими півкругами, у клівії листя довге, вузьке, на кінці загострене. Виділення характерних ознак в умовах варіювання типової форми, сприяє розвитку обстежувальних дій, кращому засвоєнню суспільно вироблених еталонів.

Пропонуємо спостереження за бегонією у куточку живої природи.

– Діти, ми всі – маленькі частинки величної природи, вона оточує нас, годує, одягає, радує та надихає нас. Озирніться навкруги, де в нашій кімнаті

ми можемо побачити природу? (*вазони, хом'ячок, папуга, акваріум з рибками*)

– Давайте підійдемо до нашого куточка природи та привітаємося з його мешканцями (*привіт рослинкам, тваринкам, рибкам – діти промовляють та махають ручками*).

– Діти, погляньте на бегонію! Як розміщені її листочки: розсипчасто чи кущиком? (*кущиком*)

– Листочки у бегонії однакові? (*ні*) А які вони за розміром? (*одні листочки менші – молоденькі, а більші листочки – старші*).

– Як відрізняються листочки за кольором? (*молоденькі листочки мають яскраве світло-зелене забарвлення, а старші листочки – темно-зелене забарвлення з бурими прожилками*).

– Каріно, доторкнися до листочка бегонії, який він на дотик? (*гладенький*).

– Дітки, подивіться на листочки, на що вони схожі? (*на багатокутники, кораблики, долоньку*).

– Михайлику, доторкнися до ґрунту у вазоні. Який він? (*сухий*).

– Вероніко та Улянко, візьміть ліечку та полийте рослини.

– Давайте разом зробимо компліменти бегонії (*гарно виглядає, схожа на кущик, тендітна та ніжна, життєрадісна, яскраво-зелена*) (*Додаток Д*).

Пропонуємо спостереження за папугою з дітьми дошкільного віку.

– Дітки, відгадайте загадку :

«Не людина, а розмовляє,

Яскраве пір'я має,

Зернини полюбляє,

Що то за птах, хто знає?» (*папуга*)

– Можливо, у когось папуга є вдома? Як поведуться Ваші улюбленці!

– Розгляньте уважно папужку!

– Які кольори в його пір'ячку Ви помітили?

– А якої величини папуги? На кого чи на що вони схожі за розмірами? (на камінчик, на грудочку, на горобчика, на кульку).

– Як ви гадаєте, для чого папузі міцний, загнутий до низу дзьоб? (щоб краще харчуватися).

– Як ви гадаєте, чому папуги зветься хвилястими?

– А як пересуваються папуги? (літають, стрибають, ходять, лазять по гілках, стінках клітки, використовуючи лапи і дзьоб). Він дуже рухливий, рухи його спритні, красиві.

На нашу думку, дітям подобається не тільки спостерігати за навколишнім середовищем, але й досліджувати його. Необхідно лише пробудити інтерес до подібної діяльності, захопити нею дитину, підтримати її пошук, фантазію. Починати слід із простого, але цікавого: хитромудрі й несподівані результати притягують дослідника-початківця, загострюють його увагу, будять у ньому наполегливість, яка потім може перерости в захопленість.

У праях Н. Яришевої, визначено, що дослід (у вузькому розумінні експеримент) – важливий метод наукового пізнання. Цінність дослідження полягає в тому, що для власної діяльності діти не отримують готових знань від вихователя. Досліджуючи певне явище чи об'єкт природи, дошкільники отримують знання самостійно в певній логічній послідовності. Проведення різних дослідів дає юним дослідникам можливість:

- розкласти складні явища, процеси на окремі частини, елементи, стадії для детального їх вивчення;
- встановлювати взаємозв'язок між простими явищами, що відбуваються в природі;
- застосувати різні прилади, матеріали для глибшого вивчення даного явища, штучно прискорювати або сповільнювати хід певного процесу або дослідів в цілому [19, с. 150].

Організація дослідницької роботи з дітьми старшого дошкільного віку в куточку живої природи вирішує такі завдання:

- збуджувати в дітей емоційний пізнавальний потяг до різноманітних явищ та об'єктів природи, дивувати дитину (здивування концентрує увагу на об'єкті дослідження, збуджує інтерес);
- учити сприймати об'єкти природи вдумливо, без поспіху, розглядати їх усебічно;
- навчати дітей спочатку з допомогою вихователя, а потім самостійно встановлювати зв'язки й залежності в природі;
- розвивати потяг до пошуків самостійних шляхів пізнання;
- спонукати до міркування, побудови самостійних гіпотез, обґрунтування висновків на основі здобутих результатів;
- викликати бажання милуватися й насолоджуватися природою, прагнення висловлювати свої враження й почуття від спілкування з нею засобами художнього слова й мистецтва [19, с. 152].

Під час виконання дослідів необхідно починати з простих дій та поступово переходити до складних, спираючись на сформовані в дітей знання й досвід; обов'язково потрібно доводити дослід до кінця; експерименти проводяться для уточнення, поглиблення знань про той чи інший об'єкт або явище природи; необхідно обґрунтовувати висновок після проведеного дослідження; під час проведення дослідження потрібно виховувати дбайливе ставлення до речей, що оточують, до природи з використанням позитивних прикладів поведінки вихователя.

Дослідницька діяльність вважається однією з найскладніших, адже вона відрізняється чіткою структурою, вимагає послідовного виконання чітко спланованих правил і завжди дає чітко спланований результат. Характерною відмінністю дослідницької діяльності є те, що вона репрезентує активні методи, невід'ємною ознакою яких є зміна предмета пізнання. Правильно спланований і проведений дослід характеризується активністю дітей внаслідок особливо загостреного інтересу, допитливості. Беручи до уваги той факт, що результати дослідів завжди цікаві, унікальні, вихователь приділяє

особливу увагу поетапній фіксації отриманих даних, які обґрунтовують кінцевий показник [19, с. 156].

Дослідницька діяльність складається з таких етапів : визначення мети, куди входить формулювання вихідного припущення; змістовне планування роботи з предметом дослідження, тобто перехід від гіпотези до певної схеми організації експериментальної роботи; проведення самого дослідження, тобто збирання емпіричних даних, частиною чого є активність кожної дитини й вихователя. Після того як емпіричні дані зібрані, педагог разом з дітьми аналізує їх. З огляду на це вихователь має враховувати правильність побудови плану, здійснення задуму, перебіг спостережувальних явищ.

У процесі дослідницької діяльності ми з учасниками експериментальної групи провели ряд дослідів у куточку живої природи. Перший дослід мав на меті перевірити те, що для росту та життєдіяльності рослин потрібна вода. Для цього ми в дві однакові посудини (*одноразові стаканчики*) поклали по кілька квасолин, в один стакан налили воду, а в інший – ні, та поставили обидві посудини на підвіконня, протягом 5 днів у квасолин, які були занурені у воду почали з'являтися паростки, а змін у другому стаканчику ми не помітили. Тому налили у нього воду та через тиждень помітили проростання паростків. Проведення такого дослідження дозволило зробити висновок, що для розвитку та життєдіяльності рослин потрібна вода.

Вирощуючи квасолини, одні насінини ми посадили в чорнозем, інші – у пісок, доглядали, поливали їх. Дослід тривав 10 днів, протягом яких діти помітили, що після поливу чорнозем краще зберігає вологу, має щільнішу структуру, ніж пісок. Спостерігаючи за рослинами, діти зробили висновок, що квасолини в чорноземі ростуть швидше і краще, ніж у піску. Тому ми пересадили рослину із піщаного ґрунту в чорнозем.

Для росту рослини потрібне тепло, такий висновок зробили діти експериментальної групи, провівши наступний дослід. У два однакових стакани з водою ми поставили по гілочці вишні. Один стакан залишили в

груповій кімнаті, інший поставили між віконними рамами. У гілочки вишні, яка стояла в кімнаті, на четвертий день досліду почали з'являтися бруньки, на восьмий день – листочки, а в гілочки, яка стояла між віконними рамами, змін ми не помітили.

У процесі дослідницької діяльності ми спостерігали за реакцією папуги на різні звуки. Спочатку ми ввімкнули аудіозапис із голосом іншого папуги, на що птах жваво відреагував, почав щебетати, озиратися. Слухаючи шум моря, папуга заспокоївся, поведив себе тихо, спокійно. На шум лісу птах реагував також спокійно, вслухаючись у кожен звук та реагуючи на нього легким похитуванням голівки. Коли ж ми ввімкнули запис із нявканням кішки, папуга занервував, почав метушитися, кричати. Зважаючи на це, ми знову ввімкнули запис із шумом моря.

Куточок живої природи є невід'ємною складовою розвивального середовища загальноосвітнього навчального закладу. У ньому дошкільники систематично доглядають за рослинами й тваринами, проводять спостереження та займаються пошуково-дослідницькою діяльністю. У куточку живої природи педагог має змогу виховувати в дітей інтерес і любов до природи, праці, прищеплювати практичні уміння й навички, збагачувати знання, розширювати світогляд і розвивати допитливість.

У дослідженнях Н. Яришевої визначено, що праця в куточку природи – один із провідних чинників всебічного розвитку дітей. Її цінність полягає в тому, що діти мають справу не з предметами, а з реальними об'єктами природи. Це дає найкращі можливості для формування реалістичних уявлень про взаємозв'язки між об'єктами та явищами природи. Саме в процесі праці діти найшвидше переконуються в існуванні залежності росту й розвитку рослин від умов, у яких вони зростають [19, с. 164].

Праця сприяє розумовому розвитку дошкільників. Діти багато дізнаються про особливості рослинного та тваринного світу, про призначення засобів праці, інструментів, якими вони користуються. Педагоги, організовуючи працю в природі, урізноманітнюють діяльність дошкільників,

що сприяє активному засвоєнню та використанню ними набутих знань, а отримані враження спонукають їх до активного обміну думками, сприяють формуванню суджень на основі аналізу результатів праці та порівнянь. Під час трудових дій відбувається розвиток усіх пізнавальних процесів – активного сприймання, уваги, пам'яті. Уключається в роботу мислення, адже дитині потрібно порівнювати, зіставляти предмети, з якими вона працює, установлювати найпростіші закономірності явищ тощо.

Праця в природі сприяє розвитку спостережливості, допитливості, вихованню інтересу до сільськогосподарської праці та поваги до людей, які нею займаються. У процесі роботи в куточку живої природи діти ознайомлюються з найпростішими технічними пристосуваннями, знаряддями, оволодівають навичками роботи з ними, учаться дбайливому ставленню до природи.

Неоціненне значення праця має й для морального виховання дитини-дошкільника, адже під час роботи виховуються такі якості особистості, як здатність до подолання перешкод, спостережливість, зосередженість, старанність, дисциплінованість, самостійність, ініціативність [12].

Н. Лисенко вважає, що результати дитячої праці в природі конкретні, зрозумілі, однак їх неможливо швидко досягти. Віддаленість результату потребує від дитини тривалих фізичних і розумових зусиль, повсякденної кропіткої роботи, терпіння. Як правило, більшість дітей охоче доглядає за живими об'єктами, пізнаючи світ живої природи, розкриваючи в собі нові можливості, набуваючи досвіду дбайливого ставлення до всього живого [14].

Зміст праці в куточку природи потрібно організовувати таким чином, щоб задовольнялися естетичні потреби дітей. Організація трудового процесу відповідно до вимог культури й естетики, позитивні емоції під час трудової діяльності дають змогу педагогам ефективно здійснювати естетичне виховання дітей.

Основними формами організації праці в куточку живої природи є доручення, чергування та колективна праця.

У працях Н. Яришевої визначено, що *доручення* є доступною й поширеною формою залучення дітей до щоденної трудової діяльності у ЗДО. Їх поділяють на види за:

- ✓ складністю завдань – прості та складні;
- ✓ тривалістю виконання – короткочасні й довготривалі;
- ✓ способом організації дітей – індивідуальні та групові [19].

Наші спостереження свідчать, що старші дошкільники поступово навчаються виконувати окремі доручення, а згодом – складніші завдання. Вони здатні не тільки поливати рослини, годувати тварин, але разом з вихователем здійснювати пересадку й посадку рослин. У куточку природи діти старшого дошкільного віку беруть участь у підготовці ґрунту до сіяння й висаджувань, доглядають за рослинами (*поливання, розпушування ґрунту, проріджування сходів, внесення добрива*). Важливо використовувати доручення для індивідуальної роботи. Наприклад, дитині, яка не проявляє інтерес до рослин, можна подарувати вазон і запропонувати вирощувати його вдома, доглядати, розповідати, як він росте. Виконуючи доручення, дошкільники стають більш обов'язковими, відповідальними, привчаються виявляти вольові зусилля щодо самоорганізації діяльності задля досягнення результату. Для цього важливо, щоб діти усвідомлювали доцільність, значущість для них загальної справи та конкретних доручень.

Використовуючи групові доручення, вихователі мають змогу привчати дітей до узгодження своїх дій, збагачувати їх досвідом співробітництва, прищеплювати гуманістичні почуття, виховувати вміння бути уважними одне до одного та допомагати [9].

Дослідниця Н. Яришева визначає, що *чергування* – це найбільш організована форма трудової діяльності дітей, засіб заохочення до систематичного виконання трудових обов'язків. Старші дошкільники чергують в куточку природи самостійно. Під час навчання дітей доглядати за об'єктами куточку природи педагоги використовують різні прийоми: показ, пояснення, переконання, нагадування та особистий приклад.

Вихователь спільно з дітьми визначає чергових, урахувавши навички, захоплення, особливості поведінки та взаємовідносини вихованців. У подальшому дошкільники самостійно визначають чергових в природному докільлі. Відповідальні за куточок живої природи мають полити квіти, розпушити ґрунт, допомогти чистити акваріум, клітки для тварин тощо. Організуючи чергування, вихователі домовляються з дітьми про розподіл обов'язків між черговими так, щоб кожна дитина знала свою ділянку роботи [19].

Колективна праця дає змогу формувати трудові навички й уміння одночасно у всієї групи дітей. Цю форму варто використовувати для встановлення позитивних відносин та згуртування дитячого колективу. Під час колективної праці в дітей формуються уміння приймати спільну мету діяльності, домовлятися, узгоджувати свої дії, спільно їх планувати, допомагати товаришу, оцінювати його працю. У дошкільників формується колективна відповідальність за виконання завдань. Організуючи колективну працю з метою навчання певної діяльності, слід дотримуватися педагогічних вимог до її структури, яка обов'язково має містити: надання необхідних знань, мотивацію праці, показ і пояснення способів дії, власне працю, аналіз отриманих результатів. Наприклад, колективну працю, пов'язану з вирощуванням рослин, слід будувати за такою структурою:

- ✓ бесіда про рослини – про їх зовнішній вигляд, необхідні умови для вирощування, значення для людини та природи;
- ✓ постановка мети й мотивація праці;
- ✓ обстеження посадкового матеріалу;
- ✓ інструктаж;
- ✓ хід роботи;
- ✓ підбиття підсумків.

Педагогам потрібно зважати на те, що звичка до праці в дітей з'являється не одразу, її формування потребує терпіння й наполегливості.

Дошкільники не завжди проявляють інтерес до трудової діяльності. Цей інтерес необхідно виховати і сформувати [19, с. 167].

До форм колективної праці Н. Лисенко відносить: у куточку природи створення «городів на підвіконні» (*вирощування зелені, деяких овочів, які дошкільники використовуватимуть у свій раціон*); висадку цибулин тюльпанів, висівання насіння чорнобривців, сальвії інших рослин, які потім перенесуться на присадибну ділянку; вирощення злакових культур для підгодівлі пташок. Разом із дітьми в груповій кімнаті можна створити «ландшафт пустелі», посадити у широкому горщику сукуленти різної форми. Можна створити композиції з інших кімнатних рослин (*в один великий горщик посадити разом 3-4 види*). При цьому необхідно, щоб це були рослини з однаковими вимогами щодо світла й вологи. Доцільно доповнити таку композицію декількома каменями або шматком дерева дивної форми [9, с. 411].

Вимоги до організації праці дітей у куточку природи:

- рослини слід розташовувати так, щоб діти могли доглядати за ними, стоячи на підлозі в груповій кімнаті;
- не можна дозволяти дітям старшого дошкільного віку переносити масу більшу ніж 2-2,5 кг;
- загальний час, що відводиться на виконання роботи, не має перевищувати 30 хв. При цьому кожні 7-10 хвилин слід змінювати діяльність дітей або влаштовувати перерви [19, с. 170].

В. Онопрієнко вважає, що організація праці дітей у природі має відповідати певним педагогічним вимогам, зокрема вона має бути: *спрямованою на розв'язання завдань, умотивованою, посиленою для дітей, систематичною, добре організованою*. Важливо створити в групі позитивне емоційне ставлення до виконання трудового завдання, щоб праця викликала в дітей радість від спільних зусиль, адже емоційне піднесення сприяє створенню інтересу, позитивного ставлення до праці [12].

Досвід педагогів ЗДО №26 «Веселка» м. Вінниці вказує на те, що вони відповідально ставляться до організації праці дітей у куточку живої природи. Доглядаючи в присутності дітей кімнатні рослини, вихователі систематично привертають увагу вихованців до них, усе частіше просять їм допомогти. Педагоги пропонують погладити щільні гладенькі листочки рослин, понюхати, помилуватися квітками герані, згадати, як називається ця квітуча рослина тощо. Наприкінці зими дошкільники разом з вихователем саджають цибулю, таким чином, щоб кожна дитина взяла участь у цій діяльності, а потім доглядала за своєю цибулинкою. Кожна дитина саджає свою цибулинку в склянку із землею.

У кінці квітня в ЗДО проводиться висівання насіння бобів, квасолі, настурції. Сіяти насіння діти вчаться на занятті. На столи вихователі ставлять ящики (ширина приблизно 30 см, висота 12-15 см). У вологому, злегка ущільненому ґрунті, заздалегідь зроблені ямки. За вказівкою педагога діти беруть по одній насінині з тих, що лежать на тарілці й опускають в ямки, а потім закривають їх землею. Кожна дитина висіває декілька насінин залежно від розміру ящика. У подальшій роботі вихователь заохочує дітей до спостережень за ростом рослин. Дошкільники під керівництвом педагогів проріджують рослини й віддають зелень тваринам, що живуть у куточку природи (морській свинці, хом'ячку).

Праця в куточку природи є першим доступним дітям дошкільного віку видом соціально значимої продуктивної трудової діяльності, у процесі якої виробляються конкретні матеріальні цінності. Результати праці дітей конкретні та зрозумілі, однак їх неможливо швидко досягти. Віддаленість результату потребує від дошкільників тривалих фізичних і розумових зусиль, повсякденної кропіткої роботи, терпіння. Як правило, більшість дітей охоче доглядає за живими об'єктами, пізнаючи світ живої природи, розкриваючи в собі нові можливості, набуваючи досвіду дбайливого ставлення до всього живого. Праця дисциплінує, виховує почуття відповідальності за життя живих істот.

Висновки. Зважаючи на масштабні екологічні проблеми нашого суспільства, першочерговим завданням освіти є виховання природничо свідомої та гуманної особистості, яка має еколого-доцільну поведінку, здатна розумно ставитися до навколишнього середовища, зберігати та примножувати його ресурси. Куточок живої природи має великий педагогічний потенціал, він стає основою творчості дошкільників, способом розширення їх екологічної свідомості. На нашу думку, реалізація педагогічного потенціалу куточка живої природи сприяє вихованню екологічно-доцільної поведінки дітей, розвитку їх чуттєвої сфери та емпатії по відношенню до навколишнього середовища, засвоєнню необхідних знань з природознавства, оволодінню практичними, дослідницькими вміннями й навичками. Педагогічно правильна організація діяльності дітей у куточку живої природи (спостереження, чергування, колективна праця) сприяє вихованню екологічно свідомого суспільства.

Список використаних джерел:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція). URL: <http://surl.li/zcdmsl>
2. Баюрко Н. В. Підготовка майбутніх учителів біології до розвитку екологічної компетентності учнів основної школи : дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук. Вінниця, 2016. 256 с.
3. Беленька Г., Половіна О. Дошкільнятам про світ природи. К.: «Генеза», 2018. С. 71-79.
4. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ. К. : Видавничий дім «Слово», 2008. 408 с.
5. Васютіна Т. М. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до реалізації змісту освітніх галузей «Природнича» і «Громадянська та історична»: монографія, 2022. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 448 с.
6. Глухова Н. Формування екологічної культури дошкільників засобами пошуково-дослідницької діяльності. Київ, 2005. 27 с.
7. Карук І. В. Дефінітивний аналіз та сутність поняття «експериментальна діяльність». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : педагогіка і психологія.* 61, 2020. С. 30-35.
8. Коваль Т., Граб О. Особливості інтеграції дисциплін мистецького циклу у професійній підготовці майбутніх учителів Нової української школи. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 28-29 березня 2023 р.).* Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 12. С. 195-198.
9. Лисенко Н.В. Практична екологія. Методика ознайомлення дітей з природою: хрестоматія / Укладач Н.М.Горопаха. К., 2012. С.407-412.
10. Методичні рекомендації до практичних і лабораторних занять та виконання завдань для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Основи природознавства та

- методика ознайомлення дітей з природою». Методичний посібник для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 012 «Дошкільна освіта» / Укл. Н.М.Горопаха. Рівне: РДГУ, 2020. 62 с.
11. Николаева С. Н. Обзор зарубежных и отечественных программ экологической освіти та виховання дітей. *Дошкільне виховання*. 2002. №7.
 12. Онопрієнко В. Екологічна освіта та виховання в дошкільних дитячих закладах. URL: <http://surl.li/uqcsfa>
 13. Паламарчук О.М. Екологічна свідомість – одна з важливих детермінант сучасної масової свідомості. *Вісник наукових досліджень: актуальні регіональні проблеми економіки, права, управління і соціальної сфери*. Вінниця, 2005. Випуск 2. С.112-122.
 14. Плохій З.П. Еколого-розвивальне середовище дошкільного навчального закладу (інноваційні підходи). *Дошкільне виховання*, 2010. №7. С.6-10.
 15. Присяжнюк Л.А. Ознайомлення дітей дошкільного віку з природою: інвайроментальний вимір. *Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій : збірник мат. науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (м. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 01-02 квітня 2015 р.)*. Вінниця : «Нілан-ЛТД», 2015. С. 191-194.
 16. Стахова І.А. Особливості організації позашкільної екологічної освіти дітей у Європі. *Наука і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»): журнал*. 2023. No 14(28). С. 469-479. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/8248>
 17. Теплюк С. Робота з дітьми на прогулянці взимку. Методика ознайомлення дітей з природою: хрестоматія / Укладач Н.М.Горопаха. К., 2012. С.396-407.
 18. Формування екологічної компетентності школярів: наук.-метод. посібник / Н.А.Пустовіт, О.Л.Пруцакова, Л.Д.Руденко, О.О.Колонькова. К.: Педагогічна думка», 2008. 64 с. URL: <http://surl.li/qvuegt>
 19. Яришева Н.Ф. Екологічне виховання дошкільників. К., 2000.
 20. Martiskainen M., Axon S., Sovacool B., Sareen S. Furszyfer D., Axon K. Contextualizing climate justice activism: Knowledge, emotions, motivations, and actions among climate strikers in six cities. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959378020307639>
 21. Bouman T., Werff E., Perlaviciute G., Steg L. Environmental values and identities at the personal and group level. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352154621000449>

References:

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) [Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia)]. URL: <http://surl.li/zcdmsl> [in Ukrainian].
2. Baiurko, N. V. (2016). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv biolohii do rozvytku ekolohichnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi shkoly [Preparation of future biology teachers for the development of ecological competence of primary school students] : dys. na zdob. nauk. stup. kand. ped. nauk. Vinnytsia. 256 s. [in Ukrainian].
3. Bielienska, H., Polovina, O. (2018). Doshkilniatam pro svit pryrody [Preschoolers about the natural world]. K.: «Heneza». S. 71-79. [in Ukrainian].
4. Bohush, A.M., Havrysh, N.V. (2008). Metodyka oznaiomlennia ditei z dovkilliam u doshkilnomu navchalnomu zakladi [Methods of familiarizing children with the environment in a preschool educational institution]: pidruchnyk. K. : Vydavnychiy dim «Slovo». 408 s. [in Ukrainian].
5. Vasiutina, T. M. (2022). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly do realizatsii zmistu osvity haluzei «Pryrodnycha» i «Hromadianska ta istorychna» [Preparation of

- future primary school teachers for the implementation of the content of the educational areas «Natural» and «Civil and historical»]: Monohrafiia. Khmelnytskyi: FOP Bidiuk Ye. I. [in Ukrainian].
6. Hlukhova, N. (2005). Formuvannia ekolohichnoi kultury doshkilnykiv zasobamy poshukovo-doslidnytskoi diialnosti [Formation of ecological culture of preschoolers by means of search and research activities]. Kyiv. 27 s. [in Ukrainian].
 7. Karuk, I. V. (2020). Definityvnyi analiz ta sutnist poniattia «eksperymentalna diialnist» [Definitive analysis and essence of the concept of «experimental activity»]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : pedahohika i psykhologhiia. 61*, 2020. S. 30-35. [in Ukrainian].
 8. Koval, T., Hrab, O. (2023). Osoblyvosti intehratsii dystsyplin mystetskoho tsyklu u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv Novoi ukrainskoi shkoly [Peculiarities of the integration of the disciplines of the art cycle in the professional training of future teachers of the New Ukrainian School]. *Aktualni problemy formuvannia tvorchoi osobystosti pedahoha v konteksti nastupnosti doshkilnoi ta pochatkovoï osvity: zbirnyk materialiv VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi Internet-konferentsii (Vinnytsia, VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, 28-29 bereznia 2023 r.). Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia». Vyp. 12. S. 195-198. [in Ukrainian].*
 9. Lysenko, N.V. (2020). Praktychna ekolohiia. Metodyka oznaiomlennia ditei z pryrodoiu [Practical ecology. Methods of familiarizing children with nature]: khrestomatiia / Ukladach N.M.Horopakha. K., 2012. S.407-412. [in Ukrainian].
 10. Metodychni rekomendatsii do praktychnykh i laboratornykh zaniat ta vykonannia zavdan dlia samostiinoi roboty z navchalnoi dystsypliny «Osnovy pryrodoznavstva ta metodyka oznaiomlennia ditei z pryrodoiu». Metodychnyi posibnyk dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity pershoho (bakalavrskoho) rivnia spetsialnosti 012 «Doshkilna osvita» [Methodological recommendations for practical and laboratory classes and tasks for independent work in the educational discipline «Fundamentals of natural science and methods of familiarizing children with nature». Methodical guide for students of higher education of the first (bachelor) level of specialty 012 «Preschool education»] / Ukl. N.M.Horopakha. Rivne: RDHU, 2020. 62 s. [in Ukrainian].
 11. Nikolaeva, S. N. (2002). Ohliad zarubizhnykh i vitchyznianskykh prohram ekolohichnoi osvity ta vykhovannia ditei [Review of foreign and domestic programs of environmental education and child rearing]. *Doshkilne vykhovannia. №7*. [in Ukrainian].
 12. Onopriienko, V. Ekolohichna osvita ta vykhovannia v doshkilnykh dytiachykh zakladakh [Environmental education and upbringing in preschool children's institutions]. URL: <http://surl.li/uqcsfa>
 13. Palamarchuk, O.M. (2005). Ekolohichna svidomist – odna z vazhlyvykh determinant suchasnoi masovoï svidomosti [Ecological consciousness is one of the important determinants of modern mass consciousness]. *Visnyk naukovykh doslidzhen: aktualni rehionalni problemy ekonomiky, prava, upravlinnia i sotsialnoi sfery. Vinnytsia. Vypusk 2. S.112-122. [in Ukrainian].*
 14. Plokhii, Z.P. (2010). Ekoloho-rozvyvalne seredovyshche doshkilnoho navchalnoho zakladu (innovatsiini pidkhody) [Ecological and developmental environment of a preschool educational institution (innovative approaches)]. *Doshkilne vykhovannia*, 2010. №7. S.6-10. [in Ukrainian].
 15. Prysiazhniuk, L.A. (2015). Oznaiomlennia ditei doshkilnoho viku z pryrodoiu: invairomentalnyi vymir [Familiarity of preschool children with nature: environmental dimension]. *Aktualni problemy doshkilnoi ta pochatkovoï osvity v konteksti yevropeiskykh osvityvnykh stratehii : zbirnyk mat. naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv i studentiv instytutu pedahohiky, psykhologhii i mystetstv (m. Vinnytsia, VDPU im. M. Kotsiubynskoho, 01-02 kvitnia 2015 r.). Vinnytsia : «Nilan-LTD». S. 191-194. [in Ukrainian].*

16. Stakhova, I.A. (2023). Osoblyvosti orhanizatsii pozashkilnoi ekolohichnoi osvity ditei u Yevropi [Peculiarities of the organization of extracurricular environmental education of children in Europe]. *Nauka i tekhnika sohodni (Seriiia «Pedahohika», Seriiia «Pravo», Seriiia «Ekonomika», Seriiia «Fizyko-matematychni nauky», Seriiia «Tekhnika»)*: zhurnal. № 14(28). S. 469-479. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/8248> [in Ukrainian].
17. Tepliuk, S. (2012). Robota z ditmy na prohuliantsi vzymku. Metodyka oznaiomlennia ditei z pryrodoiu [Working with children on progulants in winter. Methods of familiarizing children with nature]: khrestomatiiia / Ukladach N.M.Horopakha. K. S.396- 407 [in Ukrainian].
18. Pustovit, N., Prutsakova, O., Rudenko, L., Kolonkova, O. (2008). Formuvannia ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv [Formation of ecological competence of schoolchildren]: nauk.-metod. posibnyk K.: Pedahohichna dumka. 64 s. URL: <http://surl.li/qvuegt> [in Ukrainian].
19. Yarysheva, N.F. (2000). Ekolohichne vykhovannia doshkilnykiv [Environmental education of preschoolers]. K., 2000.
22. Martiskainen M., Axon S., Sovacool B., Sareen S. Furszyfer D., Axon K. Contextualizing climate justice activism: Knowledge, emotions, motivations, and actions among climate strikers in six cities. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959378020307639> [in English].
23. Bouman T., Werff E., Perlaviciute G., Steg L. Environmental values and identities at the personal and group level. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352154621000449> [in English].

УДК 373.3.016:502/504(477:4)

Наталя Казьмірчук, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри початкової освіти, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, <https://orcid.org/0000-0001-9626-9589>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Анотація. Екологічна освіта молодших школярів ґрунтується на сучасних педагогічних підходах, що дозволяють не лише передати знання про природу, але й сформувати в учнів ціннісні орієнтири та практичні навички відповідального ставлення до природного довкілля. У статті акцентовано увагу на спільних для Європейського Союзу та України підходах до екологічної освіти. **Аксіологічний підхід** впливає на формування бережного ставлення до природи, акцентує увагу на моральних та етичних принципах, що допомагають учням усвідомити цінність природи

й виховувати почуття відповідальності за її збереження. **Інвайраментальний підхід** передбачає створення та підтримку освітнього середовища, яке сприяє екологічній освіті через безпосередній контакт з природою. **Світоглядно-екологічний підхід** зосереджений на розвитку екологічного світогляду, цей підхід дає дітям цілісне уявлення про екосистеми та про те, як людська діяльність впливає на природу. **Міждисциплінарний підхід** дозволяє інтегрувати екологічні знання в різні предмети шкільної програми. Завдяки міждисциплінарності екологічні теми включаються в різні предмети початкової школи. **Синергетичний підхід** базується на взаємодії всіх компонентів екологічної освіти, що дозволяє досягти цілісності та ефективності освітнього процесу. Завдяки синергетичному підходу знання, уміння, цінності й емоційне ставлення до природи взаємопов'язані та підсилюють одне одного, допомагаючи дітям краще засвоювати матеріал. **Компетентнісний підхід** впливає на формування екологічної компетентності, які необхідні для розв'язання реальних екологічних проблем. У статті представлені моделі екологічної шкіл, наведені зразки екологічних завдань для учнів початкової школи. У публікації розкрито реалізацію міжнародного проекту: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach». У статті наголошено на тому, що українсько-європейська співпраця у процесі розвитку екологічної освіти учнів активно прогресує.

Ключові слова: екологічна освіта, Європейський Союз, аксіологічний підхід, інвайраментальний підхід, світоглядно-екологічний підхід, міждисциплінарний підхід, синергетичний підхід, компетентнісний підхід.

Natalia Kazmirchuk, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Primary Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, <https://orcid.org/0000-0001-9626-9589>

MODERN APPROACHES TO THE ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-EUROPEAN COOPERATION

Abstract. Environmental education of primary schools students is based on modern pedagogical approaches, which allow not only to transfer knowledge about nature, but also to form in students value orientations and practical skills of a responsible attitude to the natural environment. The article focuses on common approaches to environmental education for the European Union and Ukraine. The axiological approach affects the formation of a careful attitude towards nature, emphasizes moral and ethical principles that help students realize the value of nature and foster a sense of responsibility for its preservation. The environmental approach involves the creation and maintenance of an educational environment that promotes environmental education through direct contact with nature. The worldview-ecological approach focuses on the development of an ecological worldview, this approach gives children a holistic view of ecosystems and how human activity affects nature. An interdisciplinary approach allows for the integration of environmental knowledge into various subjects of the school curriculum. Due to interdisciplinary nature, environmental topics are included in various elementary school subjects. The synergistic approach is based on the interaction of all components of environmental education, which allows to achieve the integrity and efficiency of the educational process. Thanks to a synergistic approach, knowledge, skills, values, and emotional attitudes toward nature are interconnected and reinforce each other, helping children learn the material better. A competent approach affects the formation of environmental competences, which are necessary for solving real environmental problems. The article presents models of ecological schools, samples of environmental tasks for primary school students are given. The publication discloses the implementation of the international project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European

approach». The article emphasizes that Ukrainian-European cooperation in the process of developing environmental education of students is actively progressing.

Key words: environmental education, European Union, axiological approach, environmental approach, worldview-ecological approach, interdisciplinary approach, synergistic approach, competence approach.

Постановка проблеми. Екологічна освіта є одним з пріоритетних напрямків у вітчизняній та європейській системі освіти; вона займає важливе значення у світі. Актуальність екологічної освіти викликана сучасними глобальними екологічними проблемами (зміна клімату, забруднення довкілля, зникнення об'єктів флори та фауни); занепокоєнням майбутнього планети (від виховання підрастаючого покоління, формування екологічної свідомості дітей, їхньої відповідальності за природне середовище залежить стан довкілля всього світу). Екологічна освіта спрямована на формування в дітей свідомого ставлення до навколишнього середовища, розвитку екологічної культури та готовності до активної участі в збереженні природи. До того ж екологічна освіта впливає на становлення особистості загалом: стимулює розвиток критичного та творчого мислення, виховує моральні почуття, сприяє компетентнісному зростанню та формуванню природничих цінностей тощо.

Екологічна освіта являє собою процес навчання та виховання, спрямований на формування в людини розуміння взаємозв'язків між людиною й природою, усвідомлення значення збереження навколишнього середовища та набуття навичок відповідальної поведінки в природі. Екологічна освіта базується на накопиченні ґрунтовних знаннях про природне середовище (знання з ботаніки, зоології, астрономії, фізики, хімії, географії тощо); формуванні екологічної свідомості (розуміння того, що людина є частиною природи та її дії впливають на стан навколишнього середовища); розвитку екологічної культури (набуття знань про природні процеси, екологічні проблеми та способи їх вирішення); вихованні

відповідальності (формування почуття відповідальності за стан навколишнього середовища та готовності до активних дій для його збереження); розвитку навичок сталого розвитку (набуття навичок раціонального використання природних ресурсів та ведення екологічно гуманного способу життя).

Процес екологічної освіти – безперервний і всеохоплюючий, він відбувається на різних рівнях і в різних інституціях. Екоосвіта реалізується в дошкільних закладах (перші кроки до розуміння природи, усвідомлення своєї ролі у природному середовищі); школи (екологічні знання інтегруються в різні навчальні предмети; проводяться тематичні уроки, екологічні проєкти, організуються екскурсії); професійні коледжі / заклади вищої освіти (підготовка фахівців-екологів, включення екологічних компонентів у освітні програми багатьох спеціальностей); позашкільні заклади (палаці дітей та юнацтва, станції юних натуралістів пропонують різноманітні гуртки та секції екологічного спрямування). До того ж громадські організації проводять агітаційну роботу серед населення, залучають до екологічних акцій, кампаній, семінарів, організують волонтерські заходи. Популярними є різного роду громадські ініціативи, які сприяють об'єднанню мешканців міст та сіл для вирішення місцевих екологічних проблем, створенню екологічних клубів та ініціатив. Велику роль у розголошенні екологічних проблем, згуртуванні населення навколо їхнього вирішення відводиться мас-медіа: телебачення, радіо, газети, журнали поширюють інформацію про екологічні проблеми, пропагують екологічно свідомий спосіб життя; інтернет-ресурси містять величезну кількість сайтів, блогів, соціальних мереж присвячених екологічним темам.

Екологічна освіта – це не просто передача знань, а формування нового світогляду, який базується на повазі до природи й відповідальності за її майбутнє. Саме тому вона базується на системному, міждисциплінарному, практико-орієнтованому, компетентнісному, культурологічному, інформаційно-комунікаційному підходах, міжкультурному діалозі та

партнерстві. Кожен підхід по особливому розкриває зміст екологічної освіти, а в сукупності вони становлять цілісну систему уявлень, понять, способів пізнання дітьми природного середовища та виховання поваги до нього. Зважаючи на широку мережу шляхів реалізації екологічної освіти, кожен з підходів у більшій чи меншій мірі має можливість розкривати свій потенціал.

Аналіз досліджень і публікацій. Ключові напрямки досліджень науковців у сфері екологічної освіти зводяться до розробки інноваційних методик навчання дітей, виховання екологічної поведінки, аналізу зв'язку між екологічною освітою та сталим розвитком, міжкультурним діалогом в екологічній освіті. У працях класиків педагогіки Дж. Дьюї, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, С. Русової, Й. Песталоцці, В. Сухомлинського звернено значну увагу на виховну та пізнавальну роль природи; прослідковуються заклики до збереження навколишнього середовища. У дослідженнях українських науковців Н. Баюрко, Т. Васютіна, О. Грошовенко, Н. Лисенко, О. Пруцакової, З. Плохій, Н. Пустовіт, С. Совгіри запропоновані новітні методи, прийоми, форми роботи з дітьми в природному середовищі, на уроках та в позаурочній діяльності. Особливості формування екологічного стилю мислення висвітлені у працях А. Бандури, Б. Блума, У. Брунера, Л. Бурлачук, Л. Гюйтман, І. Зверєвої, Г. Єрмак, Р. Гіффорд, О. Паламарчук.

Дослідники Європи зробили значний внесок у розвиток екологічної освіти, розробляючи інноваційні методики навчання, проводячи масштабні дослідження, пропагуючи ідеї природничо-гуманної поведінки та сталого розвитку. Так, А. Каарікангас, фінський учений, досліджує інтеграцію екологічної освіти в шкільні програми; він розробляє методики, які дозволяють учням розуміти екологічні процеси та формувати екологічну свідомість. Л. Янгман, британська дослідниця, займається вивченням впливу екологічної освіти на поведінку учнів; вона досліджує різні підходи до викладання екологічних тем, що можуть впливати на екологічні практики у повсякденному житті. Ж. Верден, французький учений, займається дослідженнями в області освіти для сталого розвитку. Його розробки

фокусуються на упорядкуванні навчальних програм, що сприяють глибокому розумінню сталого розвитку та інтеграції екологічної освіти в різні дисципліни. А. Ліндгрєн, шведська дослідниця, вивчає роль екологічної освіти у формуванні екологічної свідомості серед молоді; вона досліджує, як педагогічні підходи можуть бути адаптовані для різних вікових груп та культурних контекстів.

Активно організацією екологічної освіти дітей займаються Європейська Асоціація Екологічної Освіти (ЕЕАА). Це міжнародна організація, яка об'єднує вчителів, дослідників, екологів та інших фахівців, які працюють у галузі екологічної освіти. ЕЕАА організовує конференції, семінари та видає наукові публікації. Багато європейських університетів мають потужні кафедри та центри, які займаються дослідженнями в галузі екологічної освіти. Серед них можна виділити Університет Уппсали (Швеція), Університет Осло (Норвегія), Університет Лейдену (Нідерланди). В Україні існує кілька екологічних організацій, які спеціалізуються на екологічній освіті дітей та молоді. Вони проводять різноманітні програми, акції, тренінги та інші заходи, спрямовані на підвищення екологічної свідомості та виховання у дітей відповідального ставлення до природи. До таких організацій належать всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта», еко клуб «Зелена Хвиля», Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді (НЕНЦ), Екологічна організація «Еко клуб», «Українська молодіжна екологічна ліга».

Європейський Союз фінансує численні проекти в галузі екологічної освіти, що сприяє розвитку цієї галузі в різних країнах Європи. Зокрема, у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського реалізується міжнародний проект Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach».

Мета статті – охарактеризувати основні підходи до особливостей екологічної освіти в Україні та країнах Європейського Союзу, визначити

перспективи імплементації європейських підходів екологічної освіти в освітню систему України.

Виклад основного матеріалу. Екологічна освіта є важливою складовою навчального процесу, спрямованого на формування екологічної свідомості, відповідального ставлення до природи, накопичення еколого-природничих знань, розвитку практичних умінь і навичок, необхідних для збереження довкілля. Окремого навчального предмета «екологія» в освітній системі початкової школи немає, проте екологічні теми інтегруються в навчальні дисципліни багатьох шкільних предметів. Аналіз підручників і робочих зошитів з «Я досліджую світ» (Т. Воронцова, В. Пономаренко, І. Гарбузюк, Н. Будна, Т. Гладюк, С. Забродська, О. Волощенко, О. Козак, Г. Остапенко, Т. Гільберг, С. Тарнавська, Л. Грубіян, Н. Павич) засвідчив, що інтегрований курс «Я досліджую світ» пронизаний екотематикою, у якій розкриваються особливості:

- природних ресурсів (води, повітря, ґрунту, корисних копалин);
- рослинного й тваринного світу (різноманітність видів, взаємозв'язки в природі, охорона рідкісних видів);
- екосистем (лісів, луків, водоймів, їх значення для людини);
- забруднення довкілля (причини та наслідки, способи запобігання);
- зміни клімату (глобальне потепління, його вплив на природу та людину);
- сортування сміття та переробка відходів;
- екологічно чистих технологій;
- заповідників та національних парків;
- екологічних свят та акцій.

Курс «Я досліджую світ» інтегрує в собі знання з усіх освітніх галузей. Відповідно до цього, стверджує І. Тимофєєва, у контексті природничої освітньої галузі учні знайомляться з основами біології, географії, екології та інших природничих наук, досліджують їхній взаємозв'язок та роль людини в

житті планети; у контексті математичної освітньої галузі школярі розв'язують екологічні завдання, задачі, навчаються статистично обраховувати шкоду завдану людиною довкіллю; у контексті мовно-літературної освітньої галузі діти знайомляться з творами художньої літератури, у яких описується краса природи, замальовується її естетична виразність, що впливає на екосвідомість учнів; з науковими статтями з енциклопедій, у яких визначено суттєві екологічні проблеми; у контексті історичної освітньої галузі школярі дізнаються про культурні та історичні аспекти розвитку суспільства, досліджують традиції, пов'язані з природою, дізнаються про взаємодію людини з навколишнім середовищем у різні історичні періоди; у контексті технологічної освітньої галузі школярі знайомляться з особливостями вирощування рослин, створення простих технічних пристроїв, що допомагають дітям поєднувати теоретичні знання з практичними навичками бережного ставлення до природи тощо [19, с. 10].

Важливого значення в процесі розвитку екологічної освіти відіграє позашкільна діяльність, робота в еколого-натуралістичних центрах, дитячих клубах та гуртках, що спеціалізуються на екологічній освіті. Вони пропонують школярам можливість брати участь у практичних екологічних проєктах, експедиціях, конкурсах та інших заходах, що сприяють поглибленню знань про природу.

У дослідженнях Л. Гриньової та В. Оніпко наголошено на тому, що екологічна освіта реалізується через екологічні гуртки (діти вивчають флору та фауну, проводять дослідження в місцевих екосистемах, учаться сортувати відходи та вести екологічно відповідальний спосіб життя); конкурси екологічних проєктів, челенджі, акції, екологічні табори, у яких діти можуть зануритися в природу, узяти участь у практичних заняттях, спостерігати за дикою природою, вивчати екосистеми та обговорювати екологічні проблеми. У рамках проєкту «Екошкола» учні долучаються до Дня довкілля, беручи участь у різних екологічних ініціативах (прибирання сміття, висадка дерев, створення квіткових клумб, збереження мурашників, очищення джерел, а

також інші заходи, спрямовані на поліпшення стану навколишнього середовища) [16, с. 45].

Вінницька обласна станція юних натуралістів (м. Вінниця) організовує наступні конкурси для дітей молодшого шкільного віку: «Гуманне ставлення до тварин», «Зелена красуня», «Країна веселкова», «Я і мій домашній улюбленець», «Юннатівський зеленбуд», «Парад квітів біля школи», «Птах року» тощо [23].

У Європі існує кілька моделей екологічної освіти учнів, які відрізняються підходами, методиками та ступенем інтеграції екологічних тем у навчальні програми. Ці моделі спрямовані на формування екологічної свідомості з раннього віку, навчаючи дітей відповідально ставитися до довкілля. Пропонуємо декілька ключових моделей екологічної освіти, що використовуються в різних європейських країнах:

I. *Модель «Еко-школи» (Eco-Schools)*. Ця міжнародна програма діє в багатьох європейських країнах і є однією з найвідоміших моделей екологічної освіти. «Еко-школи» інтегрують екологічні теми у всі аспекти шкільного життя – від освітнього процесу до шкільного самоврядування. Участь учнів у прийнятті рішень та реалізації екологічних проєктів є центральним елементом програми. Школи, що беруть участь у програмі, отримують статус «зеленої школи» за досягнення в сфері екологічної освіти [23].

II. *Скандинавська модель «Навчання на природі» (Friluftsliv)*. У Скандинавських країнах, таких як Норвегія, Швеція й Данія, популярним є підхід, що підкреслює важливість перебування на природі як частину навчального процесу. Діти багато часу проводять на відкритому повітрі, вивчаючи природу безпосередньо. Ця модель підкреслює важливість фізичної активності та прямого контакту з природою, сприяючи розвитку у дітей екологічної свідомості через практичний досвід.

III. *Німецька модель «Вальдорфська педагогіка» (Waldorf Education)*. Вальдорфські школи, засновані на філософії Рудольфа Штайнера, мають

сильний акцент на екологічному вихованні. Учні вивчають природу через практичні заняття, такі як садівництво, догляд за тваринами та ремесла. Природничі науки інтегруються з мистецтвом, що дозволяє дітям сприймати природу як живий об'єкт, тісно пов'язаний з діяльністю людини.

IV. *Французька модель «Еко-цивільні проекти»*. У Франції екологічна освіта активно інтегрується через цивільні проекти та громадянську освіту. Діти беруть участь у місцевих екологічних ініціативах, таких як створення міських садів, участь у проєктах з переробки відходів, а також у програмах з енергоефективності. Такий підхід сприяє розвитку в учнів почуття громадянської відповідальності та активної участі в охороні навколишнього середовища.

V. *Британська модель «STEM та екологія»*. У Великобританії активно розвивається модель інтеграції екологічної освіти в предмети STEM (наука, технології, інженерія, математика). Школи використовують екологічні теми для викладання основних концепцій з природничих наук і технологій. Наприклад, учні можуть досліджувати особливості вирощування рослин, створювати власні городи на підвіконні.

VI. *Італійська модель «Органічні шкільні сади»*. В Італії поширена практика створення шкільних садів, де діти навчаються вирощувати органічні продукти. Це дозволяє їм зрозуміти важливість сталого сільського господарства й харчування. Такі проєкти не лише виховують екологічну свідомість, а й сприяють здоровому способу життя.

VII. *Фінська модель «Комплексна екологічна освіта»*. Фінляндія відома своєю системою освіти, яка приділяє значну увагу екологічним питанням. Екологічна освіта інтегрована в усі предмети, включаючи мову, математику, мистецтво та фізичну культуру. Фінські школи активно залучають дітей до обговорення глобальних екологічних проблем і пошуку рішень на локальному рівні [24, с. 12].

Ці моделі демонструють різноманітні підходи до екологічної освіти в Європі, кожен з яких має свої переваги й спрямовані на формування в дітей

відповідального ставлення до природи та усвідомлення важливості збереження довкілля. Аналізуючи українську та європейські моделі екологічної освіти молодших школярів, ми розглянемо підходи, характерні для освітніх систем України та ЄС.

Міждисциплінарний підхід до екологічної освіти є ефективним інструментом для формування в молодших школярів ціннісного ставлення до природи. Поєднання знань з різних предметів дозволяє створити цілісну картину світу та сприяє розвитку в учнів критичного мислення, творчих здібностей та відповідальності за майбутнє планети.

У дослідженнях В. Стапп та Н. Полуніна вказано на те, що міждисциплінарний підхід впливає на цілісне сприйняття світу дітьми (чітко пов'язані між собою різні сфери життя), глибоке розуміння (знання з різних предметів доповнюють один одного, створюючи цілісну наукову картину світу), застосування знань (набуття практичних умінь та навичок, участь у природоохоронній діяльності), розвиток особистості (розвиток творчого, логічного мислення; здатність аналізувати, систематизувати, порівнювати інформацію) [26, с. 14].

У працях С. Оперман та С. Іовіно визначено переваги використання міждисциплінарного підходу в процесі екологічної освіти, а саме: цілісне розуміння світу (бачення різних аспектів природи і людської діяльності взаємопов'язані); активне залучення (завдяки інтеграції різних методів і дисциплін учні залучаються до навчального процесу на різних рівнях: когнітивному, емоційному, фізичному); розвиток критичного мислення (учні вчать аналізувати інформацію з різних джерел і робити висновки, що є важливою навичкою для розуміння екологічних проблем) [24, 15].

Міждисциплінарний підхід надає можливість усвідомлення різноманітності та різнобарвності навколишнього світу, допомагає розширити молодшому школяреві панорамність мислення, сформувати в нього цілісну, наукову картину світу. Він виступає базою для «взаємопроникнення природничого й гуманітарного змісту освіти»,

пропонуючи для використання «методологічний ключ, який дозволяє здійснювати аналіз дійсності у відповідності із сучасним стилем розвитку соціокультурного процесу» [14].

У ході міждисциплінарного підходу важливо навчити молодших школярів спостерігати за природою, установлювати причино-наслідкові зв'язки, уміти милуватися нею. Наприклад, *на уроках мистецького циклу* можна пропонувати дітям займатися змальовуванням, ліпленням об'єктів природи в різних художніх техніках, виготовленням прикрас для куточка живої природи; *на уроках математики* пропонувати учням порівнювати об'єкти природи (великий-маленький листочок, довгий-короткий день); використовувати природні об'єкти як лічильний матеріал; складати математичні задачі про живу та неживу природу; проводити асоціації між природними об'єктами та різними геометричними фігурами); на уроках української мови слід акцентувати увагу на збагачені словникового запасу молодших школярів засобами художньої виразності, навчати складати розповіді, казки, загадки про природу. Т. Коваль та О. Граб вважають, що інтеграція природничої та мистецької освітніх галузей найбільш вдало, вона дозволяє впливати на емоційний стан школяра, духовно розвивати його бажання берегти природу [9, с. 195].

На уроках можна пропонувати учням опрацьовувати творчість європейських письменників, які активно зверталися до екологічних тем у своїх творах. Наприклад, Герхард Гольц-Baumert (Німеччина) писав про взаємодію людини з природою в доступній для дітей формі, його твори порушують питання збереження довкілля, що допомагає молодшим школярам зрозуміти важливість екологічних тем. Свен Нурдквіст (Швеція) у своїй творчості зображає природу й взаємодію з нею, що ненав'язливо привчає дітей до любові та поваги до довкілля. Жан де Брюнофф (Франція) акцентує увагу на дбайливому ставленні до тваринного світу, навчає дітей поважати природу та її мешканців. У творах Туве Янссон (Фінляндія) представлені описи природи, зацентровано увагу на турботі про неї, на

потребах гармонійного співіснування з довкіллям. Ено Рауд (Естонія) написав серію книг про Муфтика, Півчеревика і Мохобородька. У цих історіях головні герої тісно взаємодіють із природою, розв'язують проблеми, пов'язані з екологією, що привчає дітей до гармонійного життя з довкіллям.

Цікавими для учнів стануть задачі екологічної тематики, наприклад:

- У школі збирають папір, пластик і скло. На минулому тижні діти зібрали 12 кг паперу, 5 кг пластику та 8 кг скла. Скільки всього кілограмів сміття вдалося зібрати для переробки?

- Іванко вирішив економити електроенергію й вимикає світло, коли виходить з кімнати. Якщо він вимикає світло 5 разів на день, скільки разів він зробить це за місяць (30 днів)?

- Учні школи вирішили висадити дерева, щоб покращити якість повітря. Якщо кожен учень посадить по 3 дерева, а в класі 20 учнів, скільки дерев буде посаджено?

Синергетичний підхід у екологічній освіті акцентує увагу на взаємодії різних елементів, інтеграції знань, формуванні цілісного розуміння природи, а також розвитку критичного мислення й самоорганізації учнів. У цьому підході, стверджує Л. Лук'янова, природа розглядається як складна система, в якій кожен елемент взаємодіє з іншими й разом вони утворюють єдиний, саморегулюючий механізм [12]. У дослідженнях К. Крутій акцентується увага на технології STEAM-освіти, яка передбачає інтеграцію науки, технологій, інженерії, мистецтва та математики. У рамках STEAM-освіти кожен предмет пов'язується з іншими, створюючи цілісну систему знань [18, с. 52]. На нашу думку, технологія STEAM-освіти базується на синергетичному підході, адже вчить учнів бачити світ як єдину систему. Наприклад, розробляючи екопроект, учні можуть зрозуміти, як зміни клімату, технологічний прогрес і соціальні аспекти впливають на довкілля; проект з екології може поєднувати елементи природознавства, математики, технічні рішення для збору інформації та творчий підхід для презентації

результатів. Ця міждисциплінарність дозволяє учням глибше зрозуміти складність природних і технологічних систем.

Таблиця 1.

Особливості реалізації екологічної освіти засобами

STREAM-технології у початковій школі

STREAM-освіта	Урок з екології «Збереження водних ресурсів»
<i>S – наука</i>	Обговорення екологічних проблем, пов'язаних з водними ресурсами (обміління водойм, забруднення морів, річок, озер відходами з фабрик та заводів).
<i>T – технології</i>	Моделювання за допомогою ІКТ-технологій (або ж це може бути творча групова робота, виконана на аркуші паперу) очисного пристрою.
<i>R – читання / письмо</i>	Опрацювання художніх та поетичних творів, у яких описується смак води, звертається увага на її цілющі властивості.
<i>E – інженерія</i>	Створення макету водного об'єкта, інсценізація забруднення та обговорення наслідків.
<i>A – мистецтво</i>	Написання есе / сенканів / оповідань про воду.
<i>M – математика</i>	Розв'язування екологічних задач про водні ресурси.

Учням початкової школи можна пропонувати завдання на ознайомлення з природними зонами (лісостепу, степу, Полісся, Карпатськими та Кримськими гори). Дітям важливо детально вивчити інформацію про певну природну зону, ознайомитися з творчістю поетів та письменників, картинами відомих художників, прослухати музичні твори, пов'язані з тематикою природних зон. Окрім того учні можуть виготовити макети природних зон, розмістити в них фігурки рослин, тварин, птахів;

вирішувати задачі, пов'язані з екологічними проблемами зон; проектувати життєдіяльність біорізноманіття в природній зоні.

На нашу думку, синергетичний підхід дозволяє цілісно сприйняти проблеми навколишнього середовища, усвідомити важливість збереження природного довкілля та особисту роль у цьому процесі.

Світоглядно-екологічний підхід у викладанні дисциплін природничого циклу є важливим інструментом в екологічній освіті, адже стимулює особистість усвідомлювати себе як частину системи «людина-природа» і відповідально ставитися до кожного її елемента. Цей підхід націлений на те, щоб навчити дітей бачити природу не як ресурс, а як суб'єкт, з яким варто підтримувати гармонійні, етичні відносини. Світоглядно-екологічний підхід, на думку О. Грошовенко та І. Стахової, реалізується через:

- **Навчання учнів** сприймати природу як самостійну цінність, а не лише як засіб для людських потреб. Це спонукає до створення екологічно відповідального ставлення до навколишнього середовища, що важливо в сучасному світі, де природа часто зазнає руйнувань від людської діяльності.

- **Практику занурення у «простір» природного об'єкта** (наприклад, уявне «переживання» ситуацій рослин, тварин чи екосистем у їхньому природному середовищі), це допомагає школярам відчувати емоційний зв'язок із довкіллям, що стимулює емпатію до всіх форм життя.

- **Живе спілкування з природою**, де важливим є проведення польових досліджень, екскурсій, занять просто неба, під час яких студенти можуть безпосередньо взаємодіяти з природою. Такий досвід формує в них глибше розуміння екосистем та їхньої цінності.

- **Активну позицію та самостійні дії**, шляхом яких студентам надається можливість брати участь у природоохоронних проєктах, спільно реалізовувати екоініціативи, брати участь у заходах зі збереження екосистем, що розвиває в них відповідальність за стан довкілля.

- **Залучення етичних та емоційних аспектів** у процес навчання природничих наук знижується ризик утилітарного ставлення до природи.

Натомість учні виховують у собі бережливе ставлення до навколишнього середовища, усвідомлюють необхідність його захисту [25].

У контексті світоглядно-екологічного підходу ми можемо пропонувати учням такі завдання: провести спостереження за деревом / рослиною на подвір'ї школи або біля дому. Діти можуть фотографувати, малювати або записувати свої спостереження, звертаючи увагу на зміни в різні сезони, на листя, кору та мешканців (комах чи пташок). Також пізнавальним завданням для учнів стане пропозиція входження в картину, для цього ми пропонуємо репродукцію картини природничої тематики. Завдання школярів – уявити, що вони опинилися в картині, розповісти, що бачать, звертаючи увагу на кольори, форми, звуки, запахи тощо. Дітям можна пропонувати творчі завдання, пов'язані з виготовленням аплікацій, поробок еколого-природничої тематики тощо. Окрім того, цікавими стануть завдання з написання есе на екологічну тематику, виготовлення буклетів, брошур еко-природничої тематики.

На нашу думку, світоглядно-екологічний підхід, що спирається на цінності переживання, відносин і творчості, сприяє не лише засвоєнню природничих знань, але й формує в школярів особистісні якості, які важливі для розуміння їхньої ролі в природному світі та для розвитку гуманного ставлення до довкілля. Цей підхід виховує відчуття власної гідності та відповідальності за навколишній світ, що, в свою чергу, допомагає дітям стати більш активними, доброзичливими й комунікабельними.

Інвайроментальний підхід у екологічній освіті спрямований на формування в учнів глибокої поваги та турботи до природи через ненав'язливе, інтерактивне залучення їх до екологічно значущих ситуацій. Такий підхід ґрунтується на ідеї побудови гармонійних стосунків між педагогом і навколишнім середовищем, де природничі знання подаються у формі, яка стимулює гуманну поведінку та екологічну культуру. Особливості інвайроментального підходу полягають у ділових та дидактичних іграх, завдяки яким учні поступово засвоюють правила поведінки в природі. Ігрові

ситуації спонукають до рефлексії та особистого переосмислення, сприяючи засвоєнню екологічних цінностей. Завдання, спрямовані на взаємодію з природою, допомагають школярам розвивати ціннісне ставлення до довкілля. Це можуть бути завдання на вибір екологічно доцільного типу поведінки або рольові ситуації, де учень обирає правильну позицію щодо природи.

У працях Л. Присяжнюк наголошено, що інвайроментальний підхід в європейській екологічній освіті відіграє значну роль у формуванні екологічної культури, яка спирається на особисту відповідальність, емпатію до природи та практичні навички сталого розвитку [15, с. 191]. Цей підхід в Європі орієнтований на залучення учнів до безпосереднього досвіду взаємодії з навколишнім середовищем, розвиток ціннісного ставлення до природи та інтеграцію природоохоронних принципів у повсякденне життя. У європейських школах навчальні програми часто включають практичні завдання, такі як вирощування рослин, участь у природоохоронних заходах та збереженні місцевої флори і фауни, що відображають реалізацію інвайраментального підходу [14].

У контексті реалізації інвайраментального підходу ми можемо пропонувати учням такі завдання.

Гра «Чарівний мішечок»

Мета: закріпити знання про види овочів, фруктів, розвивати еколого природничий світогляд, виховувати бережне ставлення до природного довкілля.

Для виконання завдання учнів потрібно поділити на 4 мікрогрупи. Кожній групі пропонуємо на вибір мішечок із природними дарами, де три продукти одного виду та один іншого. Наприклад:

- 1 мішечок – Овочі: картопля, морква, цибуля (*петрушка*).
- 2 мішечок – Фрукти: яблуко, груша, слива (*шипшина*).
- 3 мішечок – Ягоди: журавлина, калина, малина (*апельсин*).
- 4 мішечок – Зелень: кріп, салат, шпинат (*помідор*).

Завдання учнів: визначити, до якого виду належать основні продукти, дати їм назву; визначити зайвий продукт та скласти про нього загадку (можна запропонувати наступний алгоритм: необхідно визначити три основні ознаки продукту та, відповідно до кожної ознаки, підібрати предмети з аналогічними ознаками). Наприклад, пропонуємо загадку про горіх.

Горіх

твердий		камінь
круглий	а не	м'яч
малий		пісок
Що це?		

Кожна мікро-група презентує свої загадки по черзі, решта учнів мають здогадатися, що це за продукт та до якого виду він належить. Якщо загадка відгадана, молодші школярі, в яких продукти аналогічного виду, забирають його собі та заповнюють таблицю.

Таблиця 2.

Ознаки продукту

Вид: _____					
№	Продукт	Колір	Форма	На що схожий?	Де росте?
1.					
2.					
3.					
4.					

Гра «Поверни додому»

Мета: закріпити знання дітей про плоди дерев; розвивати логічне мислення виховувати бережне ставлення до природного довкілля.

Учням пропонують корзинки із плодами ясена, ліщини, граба, бука, клена, шипшини, берези, ялини, сосни та зображення цих дерев, кущів. Їм

потрібно визначити, що це за плід та до якого зображення його слід віднести. Упоравшись із завданням, школярі готуються до представлення дерев, кущів за таким алгоритмом:

- назва,
- основні ознаки (естетична виразність),
- де росте,
- для кого є домівкою,
- як людина використовує плоди дерева у своїй діяльності.

На нашу думку, інвайроментальний підхід не лише передає знання про природу, але й спонукає до дбайливого ставлення, особистої відповідальності та екологічно доцільної поведінки, що є особливо важливим у підготовці майбутніх педагогів.

Аксіологічний підхід у екологічній освіті, визначає Г. Глухова, спрямований на виховання ціннісного ставлення до природи та формування екологічної етики. Цей підхід акцентує увагу на важливості внутрішніх переконань, моральних орієнтирів та цінностей, які визначають екологічну поведінку людини. Завдяки аксіологічному підходу учні навчаються не тільки розуміти значення екологічних знань, а й застосовувати їх у повсякденному житті, орієнтуючись на принципи поваги до природи, відповідальності та стійкого розвитку. Аксіологічний підхід допомагає усвідомити, що природа має не тільки утилітарну, але й етичну цінність, а це означає, що природні об'єкти вартують захисту не лише через їхню корисність для людини, а й через їхню унікальність і внутрішню цінність як частини екосистеми. Виховання екологічної етики, як зазначено в екологічній енциклопедії, передбачає виховання ціннісного ставлення до природи, відповідальності за власні дії та готовності до їх оцінки з моральної точки зору. Це допомагає учням розуміти значення таких понять, як «екоцентризм» (бачення людини як частини природи) та «сталий розвиток» [4].

Дослідження О. Дубового та В. Дубового пронизані думкою, що аксіологічний підхід підкреслює важливість створення особистісного досвіду в природі, що дає можливість кожному учню знайти свої власні цінності та етичні орієнтири щодо природи. Наприклад, екологічні проекти та дослідницькі роботи на природі допомагають установити глибокий зв'язок з навколишнім середовищем [6, с.112]. І. Стахова стверджує, що аксіологічний підхід формує емпатію до живих істот і природних об'єктів через ситуації, де учні ставлять себе на місце природного об'єкта чи представника екосистеми. Це сприяє усвідомленню взаємозалежності всіх елементів екосистеми та власної ролі в її збереженні [17, с. 124].

На нашу думку, завдяки аксіологічному підходу діти розглядають екологічні питання через призму цінностей і особистої відповідальності. Це означає, що будь-які екологічні рішення, чи то збереження біорізноманіття, чи то питання утилізації відходів, вони оцінюють з точки зору їхнього довготривалого впливу на природу й суспільство. Аксіологічний підхід продукує думку, що екологічні цінності виходять за межі індивідуального, впливаючи на соціальну й культурну свідомість. Учні розвивають активну громадянську позицію, усвідомлюючи, що їхня поведінка має вагомий вплив на екосистему й майбутнє суспільства. В екологічній освіті аксіологічний підхід спрямований на формування цілісного екологічного світогляду, де знання про природу доповнюються етичними принципами та ціннісними орієнтирами, що допомагають розвивати гармонійні, дбайливі стосунки з довкіллям.

Компетентнісний підхід в екологічній освіті молодших школярів спрямований на розвиток у молодших школярів практичних навичок, набуття екологічних знань, формування цінностей, які допомагають свідомо та відповідально ставитися до природи [11]. У дослідженнях І. Стахової та О. Грошовенко визначено, що в контексті компетентнісного підходу дітям надаються базові знання про природу, її ресурси та важливість їхнього збереження. Знання подаються в доступній формі, через інтерактивні заняття,

які допомагають молодшим школярам розуміти взаємозв'язки між людиною й природою, цінувати екологічно правильні дії. Компетентнісний підхід передбачає активне залучення дітей у практичну діяльність, таку як догляд за рослинами, участь у проєктах з прибирання території школи, дослідження ресурсів тощо [24].

Наприклад, молодшим школярам можна запропонувати розглянути різні матеріали (папір, пластик, скло, органічні відходи) та посортувати їх у правильні кошики. Учні можуть створювати коротку казку або історію про природу, в якій персонажі стикаються з екологічною проблемою (наприклад, забруднена річка) та знаходять способи її вирішення. Разом з молодшими школярами можна створювати городи на підвіконні, міні сади та міні теплиці.

Такі завдання розвивають у школярів відповідальність за навколишнє середовище і дають можливість побачити реальні результати своїх дій. У процесі реалізації компетентнісного підходу в дітей формуються екологічні цінності через обговорення важливості дбайливого ставлення до навколишнього середовища та його збереження. Залучення до бесід про природу, створення індивідуальних проєктів та рольових ігор допомагають молодшим школярам глибше зрозуміти свою роль у збереженні природи [13, с.23].

На нашу думку, компетентнісний підхід базується на активних формах навчання, таких як екологічні ігри, проєкти, екскурсії та дослідницькі завдання. Наприклад, моделювання екологічних ситуацій, де учні навчаються розв'язувати проблеми довкілля, формує у них критичне мислення та вміння приймати екологічно обґрунтовані рішення. Навчання за компетентнісним підходом також орієнтоване на формування вміння співпрацювати з іншими, обмінюватися ідеями та обговорювати важливі питання екології. Робота в групах над екологічними проєктами допомагає розвивати комунікативні навички і командну роботу, що є важливими складовими компетентного ставлення до природи. Школярі навчаються відповідально ставитися до свого

довкілля через особистий досвід та рефлексію. Наприклад, через обговорення теми забруднення, економії ресурсів і правильного поводження з відходами вони усвідомлюють, що їхні дії мають значення для збереження природи.

Усі висвітлені підходи, реалізуються як в українській, так і в європейській освіті, вони охоплюють широкий спектр діяльності, спрямованої на формування екологічної культури та відповідального ставлення до природи. Ці напрями орієнтовані на інтеграцію екологічних знань у різні аспекти шкільного та позашкільного учнівського життя, практичну взаємодію з довкіллям та розвиток екологічної свідомості.

Реалізація підходів до екологічної освіти базується на таких видах діяльності: пізнавальній, науково-дослідній, практичній, агітаційній. Робота вчителя щодо формування екологічної свідомості на окреслених вище підходах надзвичайно об'ємна та багатопланова. Вона базується на використанні різних прийомів роботи, наприклад екологічного моделювання та прогнозування, екологічних іграх, розв'язуванні екологічних задач, методів проєктів тощо.

З метою формування екологічної свідомості учням можна пропонувати моделювати ланцюги живлення та харчові мережі, природні угруповання, сезонні картини природи, екологічний стан компонента природи і природної системи. Для цього варто активно використовувати інтерактивні технології, що стимулюють розвиток в учнів спостережливості, активізують пізнавальну допитливість і самостійність, створюють умови для їхньої індивідуально-творчої самореалізації. На основі усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами природи в учнів формується, а також засвоюються норми й правила екологічної поведінки в природі.

З молодшими школярами доречно організовувати екологічні театри, наприклад ярмарок «Допоможемо природі». Мета еко-театру: показати учням, як відповідальні дії людей допомагають природі, розвивати екологічну свідомість, виховувати бережне ставлення до природного довкілля. Сюжетами для постановки можуть бути власні казки та історії

дітей, твори відомих українських та європейських авторів. Для вистави можна використовувати вторинні матеріали (папір, пластик), щоб виготовити костюми й декорації. Це допоможе не лише заощадити кошти, але й навчити дітей повторному використанню матеріалів. Після кожної вистави важливо влаштувати невелику дискусію з учнями, щоб обговорити, що вони зрозуміли, і як можна втілити побачені екологічні ідеї в житті. Екологічний театр сприяє формуванню відповідального ставлення до природи та розвиває уяву, креативність і навички комунікації.

Для формування ціннісного ставлення молодших школярів до природи необхідно передбачити використання відповідних форм і методів навчання, оптимальним з яких є проєктна діяльність. У шкільній програмі з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» в початковій школі заплановано виконання дванадцяти навчальних проєктів. До виконання проєктів учні залучаються починаючи з першого класу. Це доступні завдання, що виконуються у формі індивідуальної або колективної діяльності з обов'язковим збереженням основних етапів методу проєктів: пошуково-аналітичного, практичного, презентаційного і рефлексивно-оцінювального.

Домінування в молодших школярів наочно-образного мислення відбивається на тематиці проєктів. Теми навчальних проєктів конкретні, стосуються реального змісту природознавства, представленого через його екологічний, українознавчий, краєзнавчий, фенологічний, ужитковий аспекти. Наприклад, «Квіти в моєму житті», «Книга скарг природи», «Лісова аптека», «Виявлення пилу в повітрі та встановлення джерел його забруднення», «Ми – птахам друзі».

Пропоновані проєкти належать до короткотривалих, отже, щодо них доречно вживати назву «міні-проєкт». Але пізнання молодшими школярами навколишнього світу не задовольняється рамками уроку, а виходить далеко за його межі. Тому тривалість міні-проєктів може бути розрахована як на один урок, так і на один-два тижні. Для організації навчальної проєктної діяльності можна використовувати й час, відведений на повторення та

закріплення вивченого, зокрема деяких тем навчальної програми з розділу «Запитання до природи» (наприклад, «Які легенди про рослини і тварин склали наші пращури?», «Звідки береться рослинне масло?», «Які рослини можуть слугувати годинником?», «Вода – руйнівник, чи вода – рятувальник?» тощо).

Починаючи роботу з учнями в першому класі, доречно чітко визначити обсяг знань та вмінь, який їм необхідно засвоїти. Ураховуючи надзвичайну емоційну чутливість дітей, перевага віддається емоційно-естетичному сприйманню світу природи, розвитку естетичних, інтелектуальних почуттів.

Зміст навчального матеріалу в 1-му класі спонукає задуматись над тим, як людина пізнає світ, що їй треба знати про природу, про свій рідний край. Тому й виникає потреба звернутися до народної мудрості. Досвід власної діяльності свідчить про доцільність інтегрування народознавства із предметами природничого циклу, математику, навчанням грамоти.

Чільне місце серед навчального матеріалу в першому класі займають малі жанри усної народної творчості. Тому на кожному уроці навчання грамоти можна використовувати загадки про тварин, рослин та явища природи; розучувати потішки, дитячі пісні, скороговки, які вчать любити свій рідний край.

На нашу думку, доцільно використовувати для ознайомлення із природою інтерактивні вправи, застосовуючи їх на різних етапах уроків. На етапі мотивації навчальної діяльності та підготовки до сприйняття доцільними є «Мозковий штурм», «Криголам», «Мікрофон», «Незакінчене речення». Під час засвоєння навчального матеріалу слід використовувати вже складніші методи: «Акваріум», «Ажурна пилка», «Прес». На етапі підбиття підсумків доречними є вправи «Займи позицію», «Дерево рішень» і т. д.

Успіх формування екологічної свідомості молодших школярів знаходиться в тісному зв'язку із системою знань, отримуваних учнями на уроках, ґрунтується на важливому положенні зв'язку людини з природою, а також взаємозв'язках, що існують у природі. Саме на цьому ґрунтується

міцність екологічної свідомості, невід'ємної складової екологічного виховання та освіти.

У роботі з учнями доречно використовувати завдання, що ґрунтуються на емпатії, наприклад:

- гра «Як я був жабкою...», у якій учням пропонується закінчити речення і висловити свою думку про життя тварини в природі;
- гра «Фантастичні гіпотези» допомагає розкрити ставлення до екології, у процесі гри пропонується відповісти на запитання: «Що було б, якби зникли джерела?» та ін.
- гра «Перевтілення» сприяє перевтіленню дитини в інший образ та озвучування розповіді про життєдіяльність.
- гра «Я – білочка», «Я – ведмідь» та інші ігри такого плану допомагають увійти у відповідний образ і розповісти про себе і своє життя в природі.

Ці ігри варто проводити протягом усіх років навчання в початковій школі. Але практика підтверджує, що найбільше вихованцям до вподоби свята. Проведення масових заходів поєднується з «народною екологією» відзначення свят за народним календарем. Змістовними й різноманітними є позаурочні виховні заходи «Українські вечорниці», «Весняночка-паняночка», «Свято хліба», різні конкурси, вікторини, КВК, до яких діти готуються з великим ентузіазмом. Бажано таку роботу проводити раз на місяць. Учителям варто якнайчастіше звертатися до народної педагогіки, вивчати з дітьми ігри та забави, про екологічний сенс яких говорять самі назви: «Квочка», «А ми просо сіяли», «Мак», «Біля сухого дуба». Усі вони так чи інакше пов'язані з природою. У Європі також святкують еколого-природничі свята. У Каталонії (Іспанія) святкують Фестиваль Святого Йорґа, воно поєднує культурну та екологічну складову. За традицією, люди дарують один одному книги й троянди, що сприяє підвищенню екологічної свідомості (адже квіти – це символ живої природи). У цей день також часто проводять заходи, присвячені екологічним ініціативам. Литовське свято День Йонаса

передбачає відзначення літнього сонцестояння та пік розквіту природи. Люди збираються біля водойм, плетуть вінки, прикрашають свої домівки та організовують багаття. Свято заохочує до взаємодії з природою, дбайливого ставлення до рослин і тварин та розуміння циклічності природних процесів. Свято Вальпургієва ніч (Німеччина, Швеція, Фінляндія) відоме як свято весни і очищення. Люди збираються на природі, розпалюють вогнища, танцюють і проводять обряди, щоб відзначити прихід весни. У деяких регіонах також висаджують рослини та очищають прилеглі до лісів та річок території, показуючи тим самим турботу про довкілля. У роботі з молодшими школярами доречно звертати увагу на святкування європейських еколого-природничих свят.

Аналіз науково-методичної літератури та практики роботи вчителів початкових класів засвідчують, що екологічна освіта учнів має проводитися в системі, з використанням місцевого краєзнавчого матеріалу, з урахуванням наступності поступового ускладнення й поглиблення окремих елементів від першого до четвертого класу. Потрібно активно залучати молодших школярів у посильній для них практичній справі з охорони місцевих природних ресурсів. Це внутрішнє та зовнішнє озеленення школи, скверу, догляд за квітниками, шефство над лісовими ділянками там, де ліс знаходиться близько від школи, збір плодів і насіння лугових і деревино-чагарникових рослин, збиранням хмизу, охорона і підгодівля птахів, шефство над пам'ятками природи в ході вивчення рідного краю тощо.

На практиці природничий та екологічний матеріал поєднують практично з усіма напрямками освіти (на уроках мови, читання, математики, образотворчого мистецтва тощо). Систематичність використання екологічно спрямованого матеріалу забезпечується його регулярним застосуванням на багатьох уроках з різних предметів: «Я досліджую світ», української мови, ознайомлення з навколишнім, читання, образотворчого мистецтва, математики та ін. Завдання з різних розділів навчальних програм при цьому виконуються одночасно. На уроці вирішуються три завдання: освітнє,

виховне, розвивальне. Тому урок дає більше можливості для виховання в молодших школярів ціннісного ставлення до природи, заснованого на гуманізмі, формуванні екологічної свідомості.

«Я досліджую світ», читання, образотворче мистецтво в початковій школі – це продуктивний матеріал для створення проблемних ситуацій екологічного спрямування. Саме на цих уроках діти запитують: «Чому?», «Як?» «Звідки?» Отже, разом із дітьми слід розв'язувати ці ситуації всіма можливими шляхами: через проблемне викладення знань; організацію пошукової діяльності; на основі спостережень.

У практиці початкової школи, крім звичайних уроків «Я досліджую світ», доречно проводити нестандартні, інтегровані уроки, де використовуються ігри-подорожі, ігрові сюжети, загадки, кросворди, казки. Багато екологічних казок учні складають разом з учителями. До уроків виготовляються ілюстрації: ескізи різних тварин, яких учні зафарбовують. Таким чином, учні засвоюють деякі екологічні поняття, більше довідуються про взаємозалежність компонентів природи.

Суть екологічної освіти не зводиться лише до засвоєння певної суми екологічних знань. Необхідний перехід цих знань у переконання. У такому разі засвоєні знання та норми стають внутрішніми регуляторами поведінки. Звичайно, у молодшому шкільному віці екологічні знання ще не можуть виступати імперативом поведінки дитини, тому в даному випадку мова йде про сформованість не екологічної структури пізнання учня, а лише її основних елементів. Ураховуючи вікові особливості навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів, закономірності засвоєння ними знань, ми можемо говорити лише про формування в їхній свідомості окремих фрагментів картини світу природи як цілісності.

Отже, процес формування екологічної свідомості здійснюється через освітній процес і реалізується на уроках «Я досліджую світ», літературного читання, основ здоров'я, факультативних заняттях, а також у позаурочний час: екологічні екскурсії, тренінги, свята, екологічні гуртки, екологічні акції,

тематичні виставки, години спілкування, екологічні стежки, тижні екології, місячник «Зелена весна».

У формуванні екологічної свідомості учнів відповідальна роль належить початковій школі, яка є однією з перших ланок становлення людини-громадянина. Особливе місце в процесі формування екологічної свідомості особистості має зайняти курс «Я досліджую світ», під час вивчення якого діти ознайомлюються з навколишнім світом. У цьому курсі головне – розпочати формування цілісного уявлення про природне й соціальне середовище, виробляти правильну поведінку в колективі та природі. Доцільно на уроках «Я досліджую світ» навести приклади й показати, що в результаті безвідповідального ставлення до природи знищено ліси на значних територіях, суттєво скоротилася чисельність багатьох тварин, птахів і рослин, деякі – навіть повністю зникли з поверхні Землі.

Оскільки для молодших школярів найдоступнішим є емоційно-естетичне сприйняття природного середовища, то педагогу необхідно знати способи злиття емоційних почуттів у ставленні до природи з пізнавальними завданнями щодо її вивчення і практичними діями з охорони.

Дуже активною формою організації природоохоронної діяльності учнів 1-4 класів є екскурсії, під час яких у них формуються позитивні установки, навички спостережливості, орієнтації в позитивних і негативних явищах природного середовища, емоційно-естетичного сприйняття відповідальності за її стан. Під час сезонних екскурсій у природу акцентувати увагу дітей на характерних ознаках кожної пори року, формувати почуття прекрасного, любові до рідного краю, навички грамотної поведінки в природі, оцінки позитивних і негативних дій людини стосовно навколишнього середовища.

Екологічна свідомість дитини розвивається водночас на кількох рівнях: раціональному, емоційному, чуттєвому, художньому. Величезного значення при цьому набуває естетичний чинник – відчуття краси природи, захоплення нею. Дуже важливо, щоб школярі усвідомили: природа – не лише предмет

практичної діяльності людини, а й предмет безкорисливого спостереження й милування.

Тому в другому класі доцільно проводити уроки милування природою, використовуючи цікаві завдання оцінно-творчого характеру: музичні та пластичні імпровізації, словотворчість, роботу з природним матеріалом.

Такі уроки варто проводити раз на 2 місяці, пов'язуючи їх зі своєрідним станом природи, як от: листопад, перший сніг, перші струмочки, квітучі сади. Ці уроки краще зробити інтегрованими. Наприклад, урок під назвою «Прощальна пісня осені». Мета – навчити школярів слухати осінь. Діти можуть спостерігати за змінами в погоді, прислухатися до звуків, відчувати запахи осені. Працюючи над віршами Л. Костенко, школярі відгадують загадки, пояснюють прислів'я, розповідають власні казки на тему: «Осінній листочок». Для проведення фізкультхвилинки можна запропонувати створити пластичний етюд «Птахи відлітають у вирій». Провести конкурс на кращого знавця дарунків осені. Також діти можуть згадувати кольори осінніх квітів, називаючи їх, у результаті – намалювати осінній букет для матері.

Дуже важливо для учнів початкових класів бачити те, про що розповідає вчитель. Тож потрібно використовувати наочний і демонстраційний матеріал, який заохочує дітей до навчання й викликає позитивні емоції. Без інтересу, подиву, радості, неможливе успішне навчання в початкових класах.

Щоб зацікавити дітей, варто добирати до кожної теми додатковий матеріал. Це можуть бути тематичні презентації: «Птахи та звірі України», «Рослини рідного краю», «Заповідні куточки рідного краю», «Калина – моя Україна» та ін.

Доцільними є навчальні екскурсії, які поряд із навчальною й розвивальною метою передбачають і суспільно-корисну працю дітей. Наприклад: виготовлення гербаріїв, збір лікарських рослин, очищення джерельця тощо.

Екологічний матеріал за своїм змістом має бути різноплановий: природничий, історичний, літературний, географічний, народознавчий. Основними джерелами його надходження є науково-природнича та науково-популярна, довідкова, художня література, місцева періодична преса, Інтернет та ін. Процес цей складний і тривалий, а умова його результативності – вихід за межі підручника. Поступово діти самостійно вчаться добирати матеріал до уроків. Вони готують цікаву інформацію про екологію на Україні, про народні свята, про життя тварин і рослин.

Привчаючи дітей до пошукової роботи, пропонуємо дітям підібрати народні прикмети, які знайомлять з окремими сезонними явищами. Наприклад: «Овес сій, коли стане березовий лист розвиватись», «Сій овес до розпускання осики» та ін. Перевірку прикмет доцільно провести у вигляді практичної роботи. Самостійно зібрані народні прикмети свого краю діти проаналізували і прийшли до висновку, що нормальні цикли розвитку природи змінилися через вплив людини на довкілля.

У роботі з молодшими школярами доречно використовувати ментальні карти. У своїх дослідженнях Г. Іваниця пропонує структурувати та представляти навчальний матеріал у вигляді:

- блок-схем (логічні та алгоритмічні);
- графічних-схем (многокутні: «павучок», «дерево», «будинок»);
- логіко-сміслових (таблично-матричні, опорно-вузлові, структурно-логічні, голографічні, фреймові);
- інтелект-карт (карти мислення, когнітивні та ментальні карти) [8, с.10].

Схематичні записи під час вивчення нової теми, підготовки до практичних занять дозволяють лаконічно представляти інформацію, ставити акцент на найбільш важливих теоретичних положеннях, точно відтворювати та структурувати елементи, враховувати можливості сприймання навчального матеріалу студентами [8, с.11]. Знаходити способи вирішення екологічних проблем, раціональні шляхи здійснення природоохоронної

діяльності допоможе студентам використання ментальних карт, які відображають природний спосіб мислення людини. Саме тому у процесі роботи з майбутніми педагогами було запропоновано заповнити ментальні карти (рис.1.).

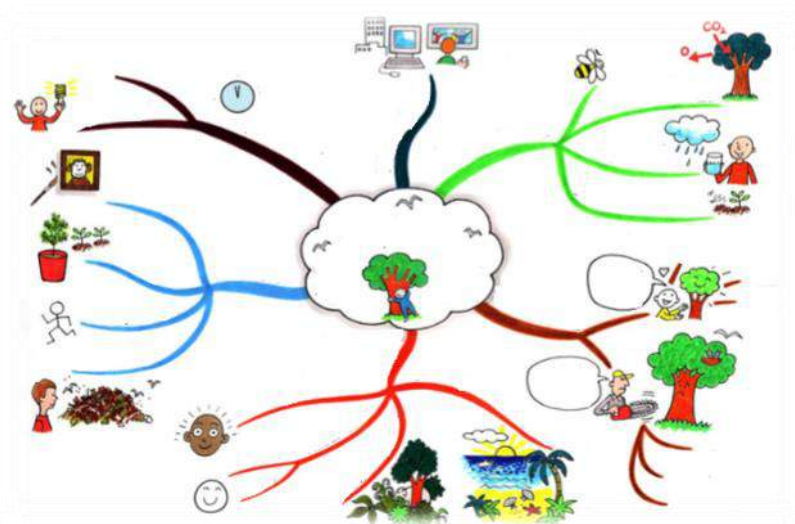

Рис.1. Шаблон ментальної карти для роботи з учнями

Одним із ефективних інтерактивних прийомів у екологічній освіті учнів є «Fishbone» («риб'ячий скелет»). Цей прийом найчастіше використовують для встановлення причино-наслідкових зв'язків при розв'язанні проблемних ситуацій [4]. Для роботи на уроці за цим прийомом була використана картинка із зображенням ри�'ячого скелету. На «голові» риби вписано проблемну ситуацію (поширене прагматичне ставлення молодших школярів до природного довкілля), на місці «верхніх кісток» запропонували занотувати способи її вирішення, а на «нижніх кістках» – наслідки, які можна очікувати в процесі застосування запропонованих способів. «На хвості» риби визначають один гуртом прийнятий, правильний спосіб розв'язання проблемного питання.

Особливого значення в процесі формування екологічної свідомості молодших школярів відводиться використанню *екологічних круїзів*, які базуються на вивченні інтегрованого курсу «Я досліджую світ» шляхом інтеграції з іншими освітніми предметами. Наприклад, організований нами *літературно-екологічний круїз* було спрямовано на вивчення творів відомих письменників та поетів, які у

своїх творах захоплювалися красою природи, закликали до її захисту (вірші М. Позанської «Спасибі людям, що зростили ліс», О. Олеся «Не беріть із зеленого луку верби», «Степ», твори В. Іваненко «Як риби у полі ростуть», «Північні приятелі», казки В. Біанкі «Сова», «Беркут», «Лисеня» тощо. Пізнавальними та екологічно спрямованими є творчі доробки Г. Барвінок, Б. Грінченка, Ю. Дмитрієва, Н. Забіли, З. Плохій, М. Пономаренко та інших. Усі ігрові форми роботи (ігри, трудові справи, колективні творчі справи, проєкти, театралізовані дійства, інсценізації) сприяють формуванню екологічної свідомості дитини. На наш погляд, для учнів молодшого шкільного віку необхідно створювати спеціальний ігровий простір, у якому б вони могли не просто вступати у взаємини з однолітками та близькими дорослими, але й активно засвоювати знання, норми, правила суспільства, іншими словами розширювати свій світогляд.

Пізнавальні ігри сприяють формуванню атмосфери емоційного піднесення, сприйняттю навчального матеріалу при допомозі емоційно-насиченої форми його відтворення. Використання ділових, рольових та ситуативних ігор забезпечує моделювання явищ природи, взаємодії речей і явищ оточуючого світу. Їх можна використовувати як основну або допоміжну форму навчального процесу. Імпровізація та природній вияв вільних творчих сил учнів забезпечують розвиваючий ефект навчання. В освітньому процесі використання ігор дає змогу школярам стати більш впевненими у власних силах, підвищити їх самооцінку, забезпечити самоствердження, найповніше виявити власні сили та можливості [1, с. 121].

У Європейському Союзі в екологічну освіту включаються знання з біології, географії, природознавства та навіть у дисципліни, пов'язані з технологіями та мистецтвом. Завдяки цьому, учні отримують комплексне розуміння екологічних питань і навчаються пов'язувати їх з іншими галузями знань. Значна увага приділяється практичній діяльності, як-от участь у проєктах з озеленення територій, догляд за рослинами, сортування сміття та вивчення місцевої флори і фауни, це сприяє формуванню відповідального

ставлення до природи та розумінню важливості сталого розвитку. Відвідування природних парків, заповідників, екологічних центрів дозволяє учням набути безпосереднього досвіду взаємодії з природою, що допомагає їм розвивати емоційний зв'язок з довкіллям та усвідомлювати його значущість. Школи часто співпрацюють з місцевими та міжнародними екологічними організаціями, щоб організувати різні заходи, лекції, тренінги та волонтерські програми, де учні можуть застосовувати свої знання й розвивати навички збереження природи. Інтерактивні ресурси, мобільні додатки та онлайн-платформи з екологічної освіти роблять навчання більш цікавим, доступним та ефективним. Наприклад, через інтерактивні ігри учні вчаться розпізнавати види рослин і тварин, відстежують екологічні зміни та досліджують питання зміни клімату.

Екологічна освіта і виховання в Європі та Україні ґрунтуються на поєднанні емоційного та інтелектуального сприйняття природи з практичною природоохоронною діяльністю учнів. Зокрема, підготовування птахів узимку, озеленення території школи, класу, догляд за рослинами, заготівля насіння декоративних та лісових рослин, очищення джерел тощо. Такі суспільно значущі справи привчають дітей уже з раннього віку цінувати природу, вносити посильний вклад у її збереження, бути творцями, а не руйнівниками чи споглядачами.

На нашу думку, сучасні підходи до екологічної освіти учнів початкової школи в контексті українсько-європейської співпраці спрямовані на формування екологічної свідомості, навичок сталого розвитку та відповідального ставлення до природи серед дітей. Основними напрямками цього процесу є інтеграція екологічних знань у різні шкільні предмети, застосування інтерактивних, ігрових, проектних та інших методів, а також участь у міжнародних програмах та проектах.

Таким чином, можемо стверджувати, що українсько-європейська співпраця в процесі розвитку екологічної освіти учнів активно прогресує. Європейські освітні стандарти акцентують увагу на глибоких природничих

знаннях, вихованні екологічних цінностей, формуванню відповідального ставлення до ресурсів, навичок сортування відходів, використання відновлюваних джерел енергії тощо. Аксиологічний, інвайраментальний, світоглядно-екологічний, міждисциплінарний, синергетичний, компетентнісний підходи притаманні освіті як ЄС, так і України, зокрема, вони спрямовані на формування екологічної свідомості молодших школярів. В Україні ці підходи забезпечують гармонійне поєднання європейських і національних освітніх стандартів. Загалом, українсько-європейська співпраця сприяє розвитку сучасної екологічної освіти, яка орієнтована не тільки на отримання знань, але й на формування екологічної культури підростаючого покоління та відповідального ставлення до природи в дітей ще з молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел:

1. Баюрко Н. В. Підготовка майбутніх учителів біології до розвитку екологічної компетентності учнів основної школи : дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук. Вінниця, 2016. 256 с.
2. Васютіна Т. М. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до реалізації змісту освітніх галузей «Природнича» і «Громадянська та історична»: монографія, 2022. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 448 с.
3. Вінницька обласна станція юних натуралістів. URL: <https://osun.vn.ua/>
4. Глухова Г.Г. Аксиологічний підхід до формування екологічної культури студентів вищої технічної школи. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/download/1469/1338>
5. Древаль О. М., Янчик О. Г. Основи екології: навчально-методичний посібник. Харків: НТУ «ХПІ», 2017. 146 с.
6. Дубовий В. І., Дубовий О. В. Екологічна культура: навчальний посібник. Херсон: Грінь Д.С., 2016. 256 с.
7. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / [редкол.: Толстоухов А.В. (голова) та ін.]. К.: Центр еколог. освіти та інформації, 2008. Т. 3: О-Я. 471 с.
8. Іваниця Г. Технології Concept mapping та Mind mapping в контексті інформаційно-дидактичного середовища. *Творча скарбничка (книга вчителя початкових класів)*. Вінниця : КВНЗ «Вано», 2018. С. 60-64.
9. Коваль Т., Граб О. Особливості інтеграції дисциплін мистецького циклу у професійній підготовці майбутніх учителів Нової української школи. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 28-29 березня 2023 р.)*. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 12. С. 195-198.
10. Коломієць А.М. Математична гармонія природи : книга для вчителя. Вінниця: ТОВ «Ландо ЛТД», 2007. 235 с.
11. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (бібліотека з освітньої політики) : колективна монографія / автор. колектив: Бібік Н.

- М., Ващенко Л. С., Локшина О. І. [та ін.] ; під заг. ред. О. В. Овчарук ; Міністерство освіти і науки України. Київ : К. І. С., 2004. 112 с.
12. Лук'янова Л. Тенденції розвитку екологічної освіти. URL: <http://surl.li/zbrqby>
 13. Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Перерва В. В., Поздній Є. В. Основи екології: практикум з навчальної дисципліни для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Біологія та здоров'я людини) / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 197 с.
 14. Перга Т.Ю. Досвід країн Європейського Союзу у впровадженні екологічної освіти в систему початкової і загальної середньої освіти. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4807/1/Dosvid%20krain%20Yevropeiskoho%20Soiuzu.pdf>
 15. Присяжнюк Л.А. Ознайомлення дітей дошкільного віку з природою: інвайроментальний вимір. *Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій : збірник мат. науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (м. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 01-02 квітня 2015 р.)*. Вінниця : «Нілан-ЛТД», 2015. С. 191-194.
 16. Розвиток екологічної культури здобувачів освіти засобами вивчення флористичної спадщини І.П. Котляревського у вимірі «Нової української школи» / Гриньова В.В., Оніпко В.В. Полтава : Астроя, 2021. 161 с.
 17. Стахова І.А. Особливості організації екологічних стежин у процесі формування готовності майбутніх учителів до природоохоронної діяльності. *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції*. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2020. С. 124.
 18. Стежинки у Всесвіт: комплексна освітня програма для дітей раннього та перед дошкільного віку / автор. Колектив ; наук. кер. К. Крутій. Запоріжжя «ЛПС» ЛТД, 2020. 244 с.
 19. Тимофеева І.Б. Методика викладання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (природнична освітня галузь) : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем «бакалавр» спеціальності 013 Початкова освіта. Маріуполь: МДУ, 2022. 124 с.
 20. Українська екологічна енциклопедія / Дяків Р.С., Бохан А.В., Рибчич І.Й. та ін.; за ред. Р. Дяківна, 2-е вид. К., 2006. 807 с.
 21. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. Вид. 2-е, доповн. й випр. Рівне. : Волин. обереги, 2011. 552 с.
 22. Ecological education of preschool and primary school children: a European approach. URL: <https://ecoedu.vspu.edu.ua/>
 23. Eco-Schools. URL: <https://www.ecoschools.global/>
 24. Oppermann Serpil, Iovino Serenella. The Environmental Humanities and the Challenges of the Anthropocene. *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene* : Rowman and Littlefield. P. 1-21
 25. Stakhova Inna, Groshovenko Olga. FORMATION OF READINESS OF FUTURE TEACHERS FOR ENVIRONMENTAL ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL BY MEANS OF USING MENTAL MAPS. *Theoretical foundations of pedagogy and education: collective monograph / Kazachiner O., Boychuk Y., Halii A. etc. International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2022.* URL: <https://isg-konf.com/theoretical-foundations-of-pedagogy-and-education-2/>
 26. Stapp W. B., Polunin N. Global Environmental Education: Towards a Way of Thinking and Acting. *Environmental Conservation* 18(01):13-18. URL: https://www.researchgate.net/publication/231839512_Global_Environmental_Education_Towards_a_Way_of_Thinking_and_Acting

References:

1. Baiurko, N. V. (2016). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv biolohii do rozvytku ekolohichnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi shkoly [Preparation of future biology teachers for the development of ecological competence of primary school students] : dys. na zdob. nauk. stup. kand. ped. nauk. Vinnytsia, 256 s. [in Ukrainian].
2. Vasiutina, T. M. (2022). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv pochatkovoï shkoly do realizatsii zmistu osvity haluzei «Pryrodnycha» i «Hromadianska ta istorychna» [Preparation of future primary school teachers to implement the content of the educational fields «Natural» and «Civic and historical»]: monohrafiia. Khmelnytskyi: FOP Bidiuk Ye. I., 448 s. [in Ukrainian].
3. Vinnytska oblasna stantsiia yunikh naturalistiv [Vinnytsia regional station of young naturalists]. URL: <https://osun.vn.ua/> [in Ukrainian].
4. Hlukhova, H.H. Aksiolohichni pidkhyd do formuvannia ekolohichnoi kultury studentiv vyshchoi tekhnichnoi shkoly [An axiological approach to the formation of ecological culture of students of a higher technical school]. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/download/1469/1338> [in Ukrainian].
5. Dreval, O. M., Yanchyk, O. H. (2017). Osnovy ekolohii [Basics of ecology] : navchalno-metodychni posibnyk. Kharkiv: NTU «KhPI». 146 s. [in Ukrainian].
6. Dubovyi, V. I., Dubovyi, O. V. (2016). Ekolohichna kultura [Ecological culture]: navchalnyi posibnyk. Kherson: Hrin D.S. 256 s. [in Ukrainian].
7. Ekolohichna entsyklopediia [Ecological encyclopedia] : u 3 t. / [redkol.: Tolstoukhov, A.V. (holova) ta in.]. K.: Tsentr ekoloh. osvity ta informatsii. T. 3: O-Ya. 471 s. [in Ukrainian].
8. Ivanytsia, H. (2018). Tekhnolohii Concept mapping ta Mind mapping v konteksti informatsiino-dydaktychnoho seredovyscha [Peculiarities of the integration of the disciplines of the art cycle in the professional training of future teachers of the New Ukrainian School]. *Tvorcha skarbnychka (knyha vchytelia pochatkovykh klasiv)*. Vinnytsia : KVNZ «Vano». S. 60-64. [in Ukrainian].
9. Koval, T., Hrab, O. (2023). Osoblyvosti intehratsii dystsyplin mystetskoho tsykladu u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv Novoi ukrainskoi shkoly [Peculiarities of the integration of the disciplines of the art cycle in the professional training of future teachers of the New Ukrainian School]. *Aktualni problemy formuvannia tvorchoi osobystosti pedahoga v konteksti nastupnosti doshkilnoi ta pochatkovoï osvity: zbirnyk materialiv VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi Internet-konferentsii (Vinnytsia, VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, 28-29 bereznia 2023 r.)*. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia». Vyp. 12. S. 195-198. [in Ukrainian].
10. Kolomiets, A.M. (2007). Matematychna harmoniia pryrody [Mathematical harmony of nature]: knyha dlia vchytelia. Vinnytsia: TOV «Lando LTD», 2007. 235 s. [in Ukrainian].
11. Kompetentnisnyi pidkhyd u suchasniï osviti: svitovy dosvid ta ukrainski perspektyvy (biblioteka z osvity polityky) : kolektyvna monohrafiia / avtor. kolektyv: Bibik. N., Vashchenko, L., Lokshyna, O. [ta in.] ; pid zah. red. Ovcharuk, O. ; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Kyiv : K. I. S., 2004. 112 s. [in Ukrainian].
12. Lukianova, L. Tendentsii rozvytku ekolohichnoi osvity [Trends in the development of ecological education]. URL: <http://surl.li/zbrqby> [in Ukrainian].
13. Malenko, Ya. V., Voroshylova, N. V., Pererva, V. V., Pozdnii, Ye. V. (2023). Osnovy ekolohii [Basics of ecology] : praktykum z navchalnoi dystsypliny dlia zdobuvachiv pershoho rivnia vyshchoi osvity spetsialnosti 014 Serednia osvita (Biolohiia ta zdorovia liudyny) / za red. Ya. V. Malenko. Kryvyi Rih: KDPU. 197 s. [in Ukrainian].
14. Perha, T.Iu. Dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu u vprovadzhenni ekolohichnoi osvity v systemu pochatkovoï i zahalnoi serednoi osvity [The experience of the countries of the European Union in the implementation of environmental education in the system of primary and secondary education]. URL:

- <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4807/1/Dosvid%20krain%20Yevropeiskoho%20Soiuzu.pdf> [in Ukrainian].
15. Prysiazhniuk, L.A. (2015). Oznaiomlennia ditei doshkilnogo viku z pryrodou: invairomentalnyi vymir [Familiarity of preschool children with nature: environmental dimension]. *Aktualni problemy doshkilnoi ta pochatkovoï osvity v konteksti yevropeiskyykh osvitynykh stratehii : zbirnyk mat. naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv i studentiv instytutu pedahohiky, psykholohii i mystetstv (m. Vinnytsia, VDPU im. M. Kotsiubynskoho, 01-02 kvitnia 2015 r.). Vinnytsia : «Nilan-LTD»*. S. 191-194. [in Ukrainian].
 16. Rozvytok ekolohichnoi kultury zdobuvachiv osvity zasobamy vyvchennia florystychnoi spadshchyny I.P. Kotliarevskoho u vymiri «Novoi ukrainskoi shkoly» [Development of the ecological culture of the students of education through the means of raising the floristic heritage of I.P. Kotliarevskoho in the dimension of the «New Ukrainian School»] / Hrynova, V.V., Onipko, V.V. Poltava : Astraia, 2021. 161 s. [in Ukrainian].
 17. Stakhova, I.A. (2020). Osoblyvosti orhanizatsii ekolohichnykh stezhyn u protsesi formuvannia hotovnosti maibutnykh uchyteliv do pryrodookhoronnoi diialnosti [Peculiarities of the organization of ecological paths in the process of forming the readiness of future teachers for environmental protection activities]. *Priorytetni napriamy rozvytku suchasnykh pedahohichnykh ta psykholohichnykh nauk: zbirnyk naukovykh robot uchasnykiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Odesa: HO «Pivdenna fundatsiia pedahohiky»*. S. 124. [in Ukrainian].
 18. Stezhynky u Vsesvit [Paths to the Universe]: kompleksna osvitnia prohrama dlia ditei rannoho ta pered doshkilnogo viku / avtor. Kolektyv ; nauk. ker. K. Krutii. Zaporizhzhia «LIPS» LTD, 2020. 244 s. [in Ukrainian].
 19. Tymofieieva, I.B. (2022). Metodyka vykladannia intehrovanoho kursu «Ya doslidzhuu svit» (pryrodnycha osvitnia haluz) [Methodology of teaching the integrated course «I explore the world» (science education branch)] : navchalno-metodychnyi posibnyk dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity za osvitnim stupenem «bakalavr» spetsialnosti 013 Pochatkova osvita. Mariupol: MDU. 124 s. [in Ukrainian].
 20. Ukrainska ekolohichna entsyklopediia [Ukrainian ecological encyclopedia] / Diakiv, R.S., Bokhan, A.V., Rybnych, I.I. ta in.; za red. Diakivna, R., 2-e vyd. K., 2006. 807 s. [in Ukrainian].
 21. Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary] / Honcharenko, S. Vyd. 2-e, dopovn. y vypr. Rivne. : Volyn. oberehy, 2011. 552 s. [in Ukrainian].
 22. Ecological education of preschool and primary school children: a European approach. URL: <https://ecoedu.vspu.edu.ua/> [in English].
 23. Eco-Schools. URL: <https://www.ecoschools.global/> [in English].
 24. Oppermann, Serpil, Iovino, Serenella. The Environmental Humanities and the Challenges of the Anthropocene. *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene : Rowman and Littlefield*. P. 1-21 [in English].
 25. Stakhova, Inna, Groshovenko, Olga (2022). FORMATION OF READINESS OF FUTURE TEACHERS FOR ENVIRONMENTAL ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL BY MEANS OF USING MENTAL MAPS. *Theoretical foundations of pedagogy and education: collective monograph. International Science Group. Boston : Primedia eLaunch*. URL: <https://isg-konf.com/theoretical-foundations-of-pedagogy-and-education-2/>
 26. Stapp, W. B., Polunin, N. Global Environmental Education: Towards a Way of Thinking and Acting. *Environmental Conservation* 18(01):13-18. URL: https://www.researchgate.net/publication/231839512_Global_Environmental_Education_Towards_a_Way_of_Thinking_and_Acting [in English].

УДК 373.3.015.31:[316.64:502/504](477+4)

Наталія Франчук, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри початкової освіти, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, <https://orcid.org/0000-0001-8084-3793>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: УКРАЇНСЬКІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ

Анотація. У статті розкрито дефінітивний аналіз поняття «екологічна свідомість», наголошено на тому, що це спосіб сприйняття та розуміння людиною свого місця в природному, соціальному та штучному середовищі. Екологічна свідомість відображає рівень усвідомлення людиною своєї взаємодії з довкіллям і відповідальність за його збереження; вона насичена екологічними уявленнями та цінностями, які формують суб'єктивне ставлення людини до природи. У статті представлено вклад провідних українських та європейських науковців у процес формування екологічної свідомості дітей. У публікації наголошено на активному впливові ігрової діяльності (дидактичних, сюжетно-рольових, творчих, емпатійних ігор, ігор з цеглинками LEGO та вімельбухами тощо) на процес формування екологічної свідомості. До того ж представлено народні українські та європейські природничі ігри для дітей.

У статті представлено комплекс ігрових вправ, що реалізуються в рамках проекту Еразмус + Модуль Jean Monnet Project: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach». Також запропоновано різні ігрові онлайн-сервіси та мобільні додатки, які доцільно застосовувати на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у початковій школі (LearningApps.org, IZZI.UA, Всеосвіта, Розвиток дитини, WorldWall тощо).

У статті зацентовано увагу на тому, що під час гри діти активно беруть участь в освітньому процесі, моделюють різні екологічні ситуації, що допомагає їм зрозуміти наслідки людської діяльності на природні зміни, вплив людини на довкілля. У ігровій діяльності учні часто стикаються з екологічними викликами, вирішують їх, а це сприяє розвитку екологічної свідомості.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна свідомість, Jean Monnet Project, ігрова діяльність, онлайн-сервіс.

Nataliia Franchuk, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Primary Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, <https://orcid.org/0000-0001-8084-3793>

FEATURES OF THE ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS FORMATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF GAME ACTIVITIES: UKRAINIAN AND EUROPEAN PRACTICES

Abstract. The article reveals a definitive analysis of the «ecological consciousness» concept, it is emphasized that it is a way of perception and understanding by a person of his place in the natural, social and artificial environment. Environmental consciousness reflects the level of awareness of a person's interaction with the environment and responsibility for its preservation; it is saturated with ecological ideas and values that form a person's subjective attitude to nature. The article presents the contribution of leading Ukrainian and European scientists to the process of forming children's environmental consciousness. The publication emphasizes the active influence of game activities (didactic, story role-playing, creative, empathetic games, games with LEGO bricks etc.) on the process of forming environmental consciousness. In addition, folk Ukrainian and European nature games for children are presented.

The article presents a set of game exercises implemented within the Erasmus project + Jean Monnet Project Module: 101085524 — EcoEdEU — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH «Ecological education of preschool and primary school children: a European approach». Various online game services and mobile applications are also proposed, which are appropriate for use in the lessons of the integrated course «I explore the world» in primary school (LearningApps.org, IZZI.UA, Vseosvita, Child Development, WorldWall, etc.). The article focuses on the fact that during the game, children actively participate in the educational process, model various environmental situations, which helps them understand the consequences of human activity on natural changes, human influence on the environment. In game activities, students often encounter environmental challenges, solve them, and contribute to the development of environmental consciousness.

Keywords: environmental education, environmental consciousness, Jean Monnet Project, game activity, online service.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство опинилося перед дилемою: розвиток цивілізації неможливий без взаємодії з природою, але ця взаємодія загрожує її знищенням. Вихід із цієї ситуації полягає в зміні нашого ставлення до природи та переосмисленні нашої ролі в екосистемі. Технічні та економічні заходи необхідні, але недостатні. Головною рушійною силою змін має стати екологічна свідомість кожної людини. Особистості важливо навчитися дбайливо ставитися до природи та з розумінням підходити до тих досягнень цивілізації, які стали невід'ємною частиною її повсякденного життя (харчові добавки, побутова хімія, мобільні телефони, мікрохвильові печі тощо), і вміти запобігати шкідливим звичкам. Порушення в цих взаємостосунках може призвести до самознищення. Необхідно також навчитися розуміти як природні процеси, так і ті, що виникають через використання благ цивілізації. Важливо усвідомлювати, як ці покращення впливають на здоров'я людини та природу загалом. Використання

дидактичних ігор дозволяє зробити процес формування екологічної свідомості не лише ефективним, а й захоплюючим, допомагаючи дітям в ігровій формі глибше зрозуміти важливість відповідального ставлення до довкілля. Ігрова діяльність допомагає розвивати уяву й критичне мислення, даючи можливість аналізувати екологічні проблеми та пропонувати шляхи їх вирішення; вона стимулює розвиток креативності та виховує екологічну відповідальність.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми екологічної освіти дітей у своїх працях висвітлювали такі європейські вчені Т. Боуман, І. Вефф, С. Оперман, І. Серенелла, В. Стап, Л. Стедж та ін.; та українські дослідники як Т. Байбара, О. Біда, Т. Васютіна, М. Даценко, С. Коберник, Н. Коваль, В. Остроуха, В. Пакулова, О. Половинкіна, Г. Пустовіт, Н. Пустовіт, Т. Пушкарьова, О. Скуратович, К. Сонгайло. Використанням ігрової діяльності на уроках природничої освітньої галузі займалися О. Грошовенко, Н. Лисенко, З. Плохій, Л. Присяжнюк, О. Пруцакова, які акцентували увагу на важливості застосування ігор у процесі навчання для кращого засвоєння природничих знань. Крім того, дослідники Л. Іщенко, І. Карук, Т. Пушкарьова підкреслюють значення ігрових методик у формуванні екологічної свідомості дітей та розвитку їхнього усвідомленого ставлення до природи. Ігрова діяльність на уроках природничих дисциплін сприяє активному засвоєнню матеріалу, розвитку критичного мислення та формуванню стійких екологічних звичок.

У нормативних документах України (Законі «Про освіту», Державному стандарті початкової освіти, Концепції екологічної освіти, Типових навчальних програмах) акцент робиться на завданнях педагогічного процесу, зокрема: створення умов для пізнання природи, формування позитивного емоційного ставлення до природи, розвитку пізнавальної активності учнів, виховання почуття відповідальності за стан довкілля, залучення учнів до практичної діяльності з охорони природи. Європейські нормативні документи щодо екологічної освіти є важливим інструментом для

підвищення обізнаності дітей про проблеми довкілля та сталий розвиток. Основні документи та ініціативи, які регулюють і підтримують екологічну освіту в Європі, включають: *Стратегію ЄС щодо сталого розвитку* (2001, оновлена в 2006 та 2009 роках) – один з головних документів, який ставить за мету інтеграцію сталого розвитку в усі сфери політики, включаючи освіту; *Програму ЄС з екологічної освіти для сталого розвитку* – ця ініціатива Європейської Комісії спрямована на включення екологічних питань у навчальні програми всіх рівнів освіти, від шкіл до університетів; *Освітню програму ООН з екологічної освіти (UNESCO)* – хоча це глобальний документ, його широко підтримують і впроваджують в Європі, програма спрямована на те, щоб допомогти країнам інтегрувати концепції екологічної стійкості у свої національні освітні системи; *Європейську зелену угоду (2020)* – документ, що окреслює плани ЄС щодо переходу на кліматично нейтральну економіку до 2050 року, він закликає до активної участі освітніх установ у поширенні знань про екологічну стійкість; *Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD)* також активно працює над інтеграцією екологічної освіти у свої політиці, вони пропонують країнам-членам розробляти навчальні програми з урахуванням сучасних викликів щодо захисту довкілля.

Мета статті – представити особливості реалізації ігрової діяльності в українських та європейських освітніх практиках у процесі формування екологічної свідомості учнів молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. У філософському енциклопедичному словнику поняття «екологічна свідомість» трактується як «усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності. Невід'ємною умовою формування екологічної свідомості» як важливого складника світогляду

сучасної людини є система багатоступеневої й фундаментальної екологічної освіти та пропаганди» [35].

У тлумачному словнику поняття «екологічна свідомість» трактується як вищий рівень психічного відображення природного й штучного середовища, тобто як усвідомлення людиною свого місця в природі та взаємозв'язку з нею; сукупність екологічних уявлень, переконань та цінностей, які формують ставлення людини до природи; здатність людини оцінювати вплив своєї діяльності на довкілля та приймати відповідальні рішення; мотивація до збереження природи та сталого розвитку [1].

О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук виокремлюють основні принципи екологічної свідомості:

- *Усвідомлення взаємозв'язку між людиною та природою.* Людина є частиною екосистеми, і її діяльність безпосередньо впливає на стан навколишнього середовища.

- *Раціональне використання природних ресурсів.* Формування усвідомленого підходу до споживання ресурсів (води, енергії, продуктів) і зменшення відходів.

- *Захист біорізноманіття.* Розуміння цінності збереження різних видів тварин і рослин, а також їх екосистем.

- *Сталість та відповідальність перед майбутніми поколіннями.* Суспільство повинно прагнути до сталого розвитку, щоб забезпечити екологічний баланс і зберегти ресурси для наступних поколінь.

- *Підвищення рівня екологічної освіти.* Важливим завданням є підвищення екологічної грамотності населення через формальні та неформальні освітні програми [12, с. 121].

У школах екологічна освіта може включати різні підходи: від вивчення природничих наук до інтеграції екологічних тем у всі предмети. Отже, люди отримують знання, які дозволяють їм усвідомлювати свою відповідальність за стан довкілля та впроваджувати більш екологічні звички в повсякденному житті.

Екологічна свідомість – це важливе поняття, яке визначає спосіб сприйняття та розуміння людиною свого місця в природному, соціальному та штучному середовищі. Вона відображає рівень усвідомлення людиною своєї взаємодії з довкіллям і відповідальність за його збереження. Екологічна свідомість відрізняється від загальної свідомості тим, що насичена екологічними уявленнями та цінностями, які формують суб'єктивне ставлення людини до природи [32, с. 57].

У своїх дослідженнях В. Кирсаченко стверджує, що «екологічна свідомість» – це поєднання екологічних знань людини, її особистого ставлення до природи та розуміння свого місця в системі «людина-довкілля». Вона передбачає готовність як до дій, що сприяють збереженню природи, так і до стриманості від діяльності, яка може їй нашкодити, а також до підтримки або невідпідтримки екологічної політики та заходів. Рівень екологічної свідомості може змінюватися протягом життя. Цінності, у яких виховується людина, впливають на розвиток певного типу екологічної свідомості. Відповідно до світоглядних принципів, екологічна свідомість може бути: *антропоцентричною* (людина і її потреби домінують, природа розглядається як ресурс), *природоцентричною* (природа є важливішою за людину та її інтереси), *екоцентричною* (гармонійне співіснування між потребами людини й довкіллям) [16, с. 34].

О. Паламарчук стверджує, що «формування позитивної екологічної свідомості передбачає перехід від споживацького ставлення до природи до розуміння нашої взаємозалежності з нею. Ми повинні відмовитися від уявлення про природу як невичерпне джерело ресурсів і усвідомити необхідність бережливого використання її дарів. Екологічний світогляд не обмежується лише знаннями про стан довкілля, а передбачає формування нового типу мислення, де екологічні цінності стають невід'ємною частиною нашої духовності» [23]. Р. Падалка наполягає на тому, що «екологічна свідомість – це не просто сума знань про природу, а результат їхньої глибокої переробки. Екологічні знання перетворюються на переконання, які формують

цінності дитини та спонукають її до активних дій на захист довкілля» [22]. Аналіз наукових робіт Т. Васютіної дозволив визначити, що екологічна свідомість у педагогічному розумінні – це сукупність знань, переконань, цінностей та емоцій, які формуються в особистості в процесі навчання і виховання, і спрямовані на усвідомлення взаємозв'язку людини з природою, розуміння її цінності та необхідності її збереження. Екологічна свідомість формується шляхом поєднання знань (факти про природу, екологічні проблеми, способи їх вирішення), переконань (впевненість у необхідності бережного ставлення до природи, відповідальності людини за стан довкілля), цінностей (пріоритет екологічних цінностей над іншими, готовність до самообмеження заради збереження природи), емоцій (любові до природи, почуття відповідальності, співпереживання) [4, с. 5-25].

Дослідження І. Кореневої спрямовані на процес формування розуміння взаємозв'язку людини і природи, а також того, які фактори впливають на цей процес. Учена виявила, що екологічна свідомість розвивається поступово, проходячи різні стадії у дитинстві [14, с. 41].

На думку психологів Г. Костюка, С. Максименка, під екологічною свідомістю слід розуміти сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина – природа», існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. При визначенні екологічної свідомості за першооснову приймається природа, ставлення до неї, зв'язки в системі «людина-природа» [2, с. 49].

Науковець Ю. Швабл констатує, що екологічна свідомість є сукупністю поглядів, теорій і емоцій, які відображають проблеми співвідношення суспільства і природи в плані їх розв'язання відповідно до конкретних соціальних і природних можливостей. Тобто екологічна свідомість ґрунтується на ідеологічних і моральних цінностях, але передбачає їх індивідуальне осмислення. Вона формується із знань і переконань у галузі взаємостосунків суспільства й природи, на екологічно доцільному ставлення до природних ресурсів, уміннях застосовувати науково

обумовлені рішення по відношенню до природи: відображає індивідуальний досвід спілкування з природними системами [9, с.472].

Основними характеристиками екологічної свідомості науковці (Т. Боутман, І. Вефф, Л. Стег та інші) здебільшого вважають: занепокоєність станом середовища; мобілізацію моральних ресурсів; здатність до ідентифікації джерела загрози й соціального суб'єкта, що породжує її; визнання здорового та безпечного середовища проживання суспільною цінністю; індивідуальну мобілізацію, тобто усвідомлення необхідності особистої участі в протестних, креативних та інших колективних діях; когнітивну мобілізацію, тобто формування готовності до дій на основі осмислення інформації про ризики та небезпеки і, нарешті, формування в людства нового екологічного мислення [42].

На думку сучасних психологів, проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, що спиратиметься на відповідну екологічну базу. Окремо у своїх дослідженнях науковці (Г. Костюк, С. Максименко, О. Паламарчук) зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну й науково-обґрунтовану взаємодію із природою.

Екологічна свідомість формується в кілька етапів:

- екологічне просвітництво – формує перші елементарні знання про особливості взаємовідносин «суспільство-природа»;
- екологічна освіта – це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є теоретичне формування екологічної свідомості;
- екологічне виховання – це формування в індивіда моральних принципів, що визначають його позицію та поведінку у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

Якщо звернутися до досвіду формування екологічної свідомості учнів в умовах освітнього комплексу, то можна виділити чотири етапи залучення дітей до світу природи.

О. Вернік стверджує, що на першому етапі дітей учать бачити і розуміти красу навколишнього світу; мета другого – сформувати в молодших школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до природи, охороняти і збагачувати її; на третьому етапі учні усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина – це своєрідний вихованець її: через спілкування з природою людина виховує в собі найкращі моральні якості; четвертий етап – становлення екологічної відповідальності у випускників школи як основної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сучасності й можливості впровадження концепції сталого розвитку сучасної цивілізації та навколишнього середовища [33, с.155].

Отже, отримує підтвердження той факт, що екологічна свідомість формується тільки шляхом тривалого й поступового пізнання довкілля. Це складний багатогранний психолого-педагогічний процес, що починається з раннього дитинства: чим швидше розпочинається навчання, тим кращими бувають результати.

Т. Васютіна стверджує, що при всьому розумінні необхідності екологічної освіти, наявності низки документів, що їх визначають, проблеми формування екологічної свідомості залишаються. Насамперед, це фрагментарна обізнаність учнів з екологічною проблематикою, наприклад, коли діти краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни. Проблема полягає ще в тому, що значна частина (від чверті до третини) учнів загальноосвітніх навчальних закладів уважають себе непричетними до вирішення проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в природі й не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов'язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів [4, с.37].

Причини, що визначають виявлені протиріччя в процесі формування екологічної свідомості учнів коріняться в змісті й методах екологічної освіти

та вихованні, стверджує А. Мартусь. Зокрема, формування екологічної свідомості й поведінки в учнів загальноосвітньої школи здійснюється на основі міжпредметного підходу, коли відповідна інформація включена до змісту різних навчальних предметів, насамперед, природничого циклу. Проте екологічний зміст розподіляється за роками навчання нерівномірно у межах 2–18 %. До того ж зміст екологічної освіти і виховання базується на знаннях загальнонаукового та глобального рівнів, тоді як інформація стосовно найближчого природно-техногенного оточення, що окреслюють зону компетенції учнів, практично відсутня [21, с.520].

Як наслідок зміст шкільної екологічної освіти фактично не справляє впливу на формування світоглядних позицій учнів щодо місця й ролі людини в природі. За оцінками фахівців, система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною, слабкою концептуально, декларативною, а отже, неефективною. Критичний стан екологічної освіти й виховання викликаний: багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи; незнанням і руйнуванням народних традицій раціонального природокористування; недооцінкою екологічних знань у системі освіти; слабким матеріально-технічним та методичним забезпеченням навчально-виховного процесу.

У початковій школі починається систематичне й цілеспрямоване вивчення природи та формування екологічної свідомості молодших школярів. Теоретичні засади екологічної освіти відображаються в провідних екологічних ідеях вітчизняних і зарубіжних учених. Питання дослідження процесу формування екологічної свідомості неодноразово були предметом уваги вчених: екологів, психологів, педагогів.

Основою педагогічної системи Я. Коменського став принцип природовідповідності, яким і пояснюється необхідність органічної єдності природи й людини. На думку великого педагога-гуманіста, людина – частина природи, мікрокосмос у макрокосмосі, а тому вона має розвиватися лише за її законами, гармонізувати свої зв'язки із макросередовищем [18, с. 46]. Ідею

розвитку людини на основі гармонійного співіснування, єдності та взаємозв'язку з природою підтримав французький педагог-просвітитель Ж. Руссо. Уважаючи людину природною істотою, він усіяко намагався довести необхідність її повернення до природи, важливість природного фактора в її розвитку [18, с. 57]. У педагогічній системі Й. Песталоцці особливе місце відведено природі як могутньому фактору формування особистості. Єдиним справжнім фундаментом людського пізнання він називав сприймання природи. На його думку, увесь запас знань, який набуває людина за допомогою відчуттів, є результатом її уважного ставлення до природи [18, с. 114].

Продовжуючи прогресивні ідеї своїх попередників, А. Дістервег принцип природовідповідного виховання називає основним, яким передбачає не лише розвиток особистості у відповідності з її природою: «Принцип природовідповідності має у своєму змісті дві вимоги. Перша – «Уникай протиприродного!», друга – «Вчиняй природовідповідно!». Таким чином, педагог вважає людину невід'ємною частиною природи, яка у своєму житті має керуватись правилом: «не відхиляйтесь від шляхів природи, а зблизитесь з нею і підкоритесь їй. У боротьбі з природою людина заздальгідь готує собі лише жалюгідне існування» [18, с.76]. Принцип природовідповідного виховання, обґрунтований та доповнений А. Дістервегом культуровідповідним, є основою гармонійного, безкорисливого співіснування людини й природи.

У педагогічних ідеях М. Монтессорі чітко прослідковується екологічний аспект, спрямований на цілісне сприйняття світу, розуміння екологічних проблем. Зокрема, педагог уважала, що діти повинні перебувати в тісному контакті з природою, адже це допомагає їм розуміти взаємозв'язки у світі. Вона наполягала на тому, що учні мають дбати про природу, доглядати за рослинами та тваринами, що сприяє формуванню поваги до навколишнього середовища. У сучасних садках та школах М. Монтессорі діти часто проводять час на природі, вивчаючи навколишнє середовище безпосередньо. Це включає практичні заняття, як-от вирощування рослин,

догляд за садом чи вивчення природних процесів. Такий підхід розвиває почуття відповідальності за довкілля. М. Монтесорі вірила, що діти повинні не тільки отримувати академічні знання, але й навчатися моральним принципам. Вона підкреслювала важливість поваги до всіх форм життя та природи як основної частини розвитку дитини.

Педагогиня також наголошувала на принципах самодостатності та сталого розвитку, виховуючи в дітях відповідальність за свій вплив на навколишнє середовище. Наприклад, у школах М. Монтесорі діти навчаються сортувати сміття, використовувати ресурси раціонально та мінімізувати відходи. У методах її роботи є концепція «глобального громадянина», яка формує в дітей розуміння того, що вони є частиною великого екосистемного світу, де важлива не лише особиста відповідальність, але й загальна повага до планети та природних ресурсів. Загалом М. Монтесорі вбачала в природі потужний інструмент для розвитку інтелектуальних, емоційних і моральних якостей дитини. Її підхід формує не тільки екологічну свідомість, але й готовність дітей активно брати участь у захисті довкілля [18, с. 86].

Л. Наванграссі зіграв важливу роль у просуванні екологічної свідомості та поширенні ідей про охорону природи в суспільстві. Його дослідження й ініціативи надихають на дбайливе ставлення до навколишнього середовища та важливість освіти у формуванні екологічної культури. Науковець активно підтримував ідею, що підвищення екологічної свідомості повинно починатися з раннього віку через освітні програми. Він наполягав на тому, що екологічна грамотність має бути інтегрована в навчальні плани шкіл і університетів, щоб діти й молодь могли зрозуміти важливість охорони довкілля та сталого розвитку. У своїх роботах дослідник наголошував на необхідності розробки та впровадження принципів сталого розвитку. Він вірив, що тільки завдяки раціональному використанню природних ресурсів і екологічно обґрунтованим підходам до економічної діяльності можна досягти гармонії між людством і природою. Л. Наванграссі був також

відомий своїми зусиллями щодо поширення наукових знань серед широкої аудиторії. Він розробляв науково-популярні публікації та виступав за те, щоб екологічні проблеми ставали доступними для розуміння не лише в наукових колах, але й серед громадськості. Він вважав, що лише через масове інформування можна підвищити рівень екологічної свідомості [43].

Праці Л. Стега спрямовані на дослідження ролі природи в розвитку дітей та важливість раннього залучення їх до природоорієнтованих видів діяльності. Вона акцентує увагу на важливості впровадження практичних занять на відкритому повітрі, де діти вчаться через безпосередній контакт із природою. Її дослідження підтримують концепцію «лісових шкіл», популярну в Північній Європі, де діти проводять значну частину часу на природі, вивчаючи екологію через ігри та експерименти [42].

Н. Рібекко спеціалізується на екологічній освіті молодших школярів і є одним з лідерів у просуванні ідей «сталого розвитку» через навчальні програми. Вона працювала над інтеграцією екологічної освіти в шкільні програми Франції, підкреслюючи важливість формування в дітей усвідомлення екологічних проблем та відповідального ставлення до ресурсів. Для Н. Рібекко важливо, щоб діти не тільки вивчали екологічні теми теоретично, але й брали участь у реальних проєктах, спрямованих на захист довкілля. Вона пропонує інтерактивні методи навчання, що включають екскурсії, роботу в саду, експерименти з екологічними матеріалами та вивчення природних процесів. Також дослідниця підкреслює важливість того, щоб екологічна освіта була інтегрована в усі навчальні дисципліни, а не лише в природничі. Вона вважає, що це дозволить дітям глибше зрозуміти вплив екологічних проблем на всі сфери життя, включаючи економіку, культуру та соціальні відносини та розвинути екологічну свідомість [38].

Дж. Вем зробив значний внесок у розвиток екологічної свідомості серед молодших школярів, просуваючи концепцію «глобальної екологічної свідомості». Його дослідження спрямовані на те, щоб діти з ранніх років

розуміли важливість захисту довкілля й відповідально ставилися до ресурсів планети. Основні аспекти його підходу до екологічної освіти:

- **Глобальна екологічна свідомість** – важливо допомогти дітям зрозуміти, що екологічні проблеми не обмежуються їхнім місцевим середовищем. Він наголошує на тому, що зміна клімату, знищення лісів і забруднення мають глобальний характер і вимагають колективних зусиль для вирішення. Його освітні програми акцентують на тому, що діти є частиною глобальної екосистеми й повинні вчитися захищати її.

- **Концепція «дитини як екологічного стюарда»**. Однією з центральних ідей науковця є те, що діти мають сприймати себе як «екологічних стюардів» – осіб, відповідальних за збереження і захист природи. На заняттях учні мають учитися розуміти, як їхні дії впливають на довкілля, і наполегливо приймати рішення, спрямовані на його збереження. Такий підхід допомагає формувати почуття відповідальності та активну позицію щодо охорони природи вже з раннього віку.

- **Розробка освітніх програм**. Необхідно займатися створенням для шкіл інтерактивних програм, що включають вивчення глобальних екосистем, біорізноманіття та вразливості планети перед людською діяльністю. Його програми допомагають дітям зрозуміти важливість захисту природних ресурсів і показують, який вони можуть зробити внесок у збереження довкілля.

- **Використання інтерактивних методик**. Освітні програми активно залучають дітей до практичної діяльності, яка сприяє глибшому розумінню екологічних проблем. Це включає проекти з посадки дерев, догляду за шкільними садами, дослідження природних місцевостей і вивчення глобальних екологічних питань, таких як зміна клімату та збереження водних ресурсів.

- **Формування системного мислення**. Дослідник акцентує на розвитку в дітей системного мислення, що дозволяє їм бачити зв'язки між різними екологічними проблемами. Його програми допомагають учням

усвідомлювати, як місцеві дії можуть мати глобальний вплив, і навчають їх розробляти рішення для поліпшення екологічної ситуації [45].

Не стояли осторонь питання виховання особистості засобами природи українські педагоги-просвітителі Б. Грінченко, О. Духнович, М. Корф, М. Пирогов, Л. Українка, І. Франко, Т. Шевченко [18], у творах яких проблема ставлення особистості до природи аналізувалася з позиції необхідності її збереження, обожнення та облагородження.

Надалі теоретичні та практичні аспекти природоохоронного виховання знайшли своє відображення в працях С. Русової, В. Сухомлинського, О. Янати та ін., у яких розкрито основні аспекти проблеми екологічного виховання дітей у процесі організації суспільно корисної праці.

Принципово новий підхід до використання природи як незамінного фактора виховання дітей запропонувала С. Русова. Проаналізувавши та узагальнивши кращий досвід західноєвропейської педагогіки, вона розробила власну систему виховання, епіцентром якої став принцип природовідповідності. За С. Русовою, особлива роль у справі виховання належить вихователеві, який повинен вірити у сили дитини та оточити її безмежною любов'ю. У контексті досліджуваної проблеми особливо цінними є думки педагога про роль чуттєвого пізнання природи [18, с. 134].

Серед ефективних форм організації виховного процесу вона виділяє екскурсії та спостереження за природою, які долають формальний підхід у пізнанні природи, дають змогу безпосереднього знайомства з речами, явищами, факторами життя, є джерелом збагачення знань про природу: «Усяка добре організована екскурсія ... не тільки дає нові знання й закріплює придбані, вона ще підіймає настрій дітей, відкриває їм широкі горизонти, збуджує громадянське почуття. Яка то радість, – продовжує далі С. Русова, – мандрувати на свіжому повітрі, де на кожному кроці зустрічаються нові, цікаві речі, ... за одну екскурсію діти пізнають більше, аніж за якийсь місяць роботи у приміщенні» [18, с. 141]. С. Русова була переконана в необхідності набуття дітьми наукових знань про природу, без чого набуті враження та уявлення є

абсолютно недієвими. Особливого значення педагог надавала необхідності реалізації практичної діяльності старших дошкільників у природі. Із самого дитинства, радить С. Русова, потрібно привчати дітей до здійснення добрих учинків у природі та аналізу власної поведінки: «Треба привчати дитину обмірковувати свої вчинки і чужі, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, давати дитині змогу в різних обставинах життя виявити свою мужність, добре серце, правдиве поводження і підтримувати у дитині віру в саму себе» [18, с. 141]. Ідеї С. Русової знайшли своє відображення в розробці основних аспектів екологічної освіти та виховання.

Провідні ідеї українського вченого, біолога й педагога О. Янати детально досліджував В. Крисаченко [16]. Так, дослідником було встановлено, що О. Яната запропонував педагогічні технології, ґрунтовані на ідеї інтеграції природничих наук та гуманітарного знання, послідовно доводив необхідність екологічного виховання, яке має здійснюватися за такими принципами: єдності та взаємозв'язку компонентів виховання; культури взаємодії людини з природою; гуманізму і народності; зв'язку навчання з життям [52,19]. На думку О. Янати, екологічне виховання слід розглядати як процес формування свідомого ставлення до природи через організацію безпосереднього спілкування дітей з природою та активну природоохоронну діяльність. Педагог вважав, що лише шляхом організації екологічної освіти та виховання, спрямованої на формування нового типу взаємин людини з природою, подолання існуючого стереотипу у ставленні до природи є можливим вихід із складної екологічної кризи [36, с. 45].

Основою педагогічної спадщини В. Сухомлинського є виховання в підростаючих поколіннях еколого-доцільного ставлення до природи. Так, В. Сухомлинський учив одухотворювати кожний природний об'єкт, дбайливо ставитись до нього. «Культ природи», який існував у його школі, спонукав дітей до потужної трансляції любові до природи, що втілювалась у відповідні вчинки. Спілкування з природою, на думку В. Сухомлинського, – засіб формування високих моральних якостей. Краса природи, вважав педагог, – це